

פרוש לקח טוב

על מגלת איכה

להרב טוביה בן אליעזר ז"ל.

יוצא לאור

בפעם הראשונה עפ"י כ"י מינכן

עם

מבא הערות ותקונים בשפת אשכנז

ממני

ד"ר יעקב נאכט הכהן.

פראנקפורט דמיין, תרנ"ה.

בדפוס צבי הירש ברי יצחק איטצקאווסקי בברלין.

פרוש לקח טוב

על מגלת איכה

להרב טוביה בן אליעזר ז"ל.

יוצא לאור

בפעם הראשונה עפ"י כ"י מינכן

עם

מבא הערות ותקונים בשפת אשכנז

מכני

ד"ר יעקב נאכט הכהן.

ברלין, תרנ"ה.

ברסוס של צבי הירש ב"ר יצחק איטצקאווסקי.

פִּירוּשׁ אִיכָה.

(איוב ל' ב"ז) כי טוב קויתי ויבא רע ואיחלה לאור ויבא אפל, אמר איוב כסבור הייתי לראות טוב כל ימי כענין שנאמר (שם ב"ט ל"י) ואומר עם קני אנוע וכחול ארבה ימים ויבא רע, זה השטן שבא לקטרני ומנין שמקטרני של אדם נקרא רע דכתיב (בראשית ח' כ"א) כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ואיחלה לאור כענין שנאמר (איוב ב"ט כ"ד) ואור פני לא יפילון, שהיו בושין בני אדם ממני ויבא אפל. (שם י"ט י"ט) גם עוילים מאסו בי תיעבוני מתי סודי וזה אהבתי נהפכו בי. אמר טוביהו ב"ר אליעזר יותר מח' מאות¹) שנה עברו מן איוב עד שעמד ירמיהו בן חלקיהו וכדרך שהגיע לאיוב הגיע לירמיהו. (איכה ג' א') אני הנבר ראה עני אמר אני דומה לאיוב שנאמר עליו (איוב ל"ד ז') מי גבר כאיוב ישתה לעג כמים, איוב קלל את יומו שנאמר (שם ג' ב') יאבד יום אולד בו, וירמיה קלל את יומו שנאמר (ירמיה ב' י"ד) ארור היום אשר ילדתי בו יום אשר ילדתי אמי, איוב אמר, (איוב ג' י"א) למה לא מרחם אמות מבטן יצאתי ואנוע, וירמיה אמר (ירמיה ב' י"ז) אשר לא מותתני מרחם ותהי לי אמי קברי ורחמה הרת עולם למה זה מרחם יצאתי לראות עמל ואון, איוב אמר (איוב ל' ב"ז) כי טוב קויתי, וירמיה אמר (ירמיה ח' ט"ו) קוה לשלום ואין טוב, אמר ירמיה מקוה הייתי שהקביה נותן שלום לישראל ואין טוב לפי שלא היו עוסקין בתורה (ישעיה מ"ח כ"ב) אין שלום אמר ד' לרשעים, לעת מרפא שיחזרו בתשובה והנה בעתה כענין שנאמר (ירמיה ח' ט"ו) מי האיש החכם ויבן את זאת וגו' על מה אברה הארץ כמדבר וגו' (שם י"א) ויאמר ד' על עוכם את תורתי ואומר (ישעיה מ"ב כ"ד) מי נתן למשסה יעקב וגו' ואומר (שם כ"ב ג') כל קציניך נדרו יחד מקשת אסרו כל (מנצאיד) [נמצאיד] אסרו יחד מרחוק עמדו, על שעמדו רחוק מן התורה וכן מן המצות לפיכך אסרו כיון שראה ישראל שאין להם תקנה התחיל מקונן עליהם איכה ובאיה²) זמן נכתבה מגלת איכה^{2א}) (ירמיה ל"ו) בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה אל ירמיה מאת ד' לאמר קח לך מגלת ספר וכתבת [אליה] את כל הדברים אשר

דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו ועד היום הזה ויקרא ירמיה את ברוך ויכתוב ברוך בן נריה מפי ירמיה את כל דברי ד' אשר דבר אליו על מגלת ספר וישלח המלך את יהודי לקחת את המגלה ויקחה מלשכת אלישמע הסופר ויקראה יהודי באזני המלך ובאזני כל השרים העומדים מעל המלך והמלך יושב בית החורף בחדש התשיעי ואת האח לפניו מבושרת עצים⁹) הנדלקים באחיה ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה יקרעה בתער הסופר והשלך על האש אשר אל האח ויהי דבר ד' אל ירמיה אחר שרף המלך את המגלה ואת הדברים אשר כתב ברוך מפי ירמיה לאמר שוב קח לך מגלה אחרת וכתוב עליה את כל הדברים הראשונים וגו' וירמיה לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריה הסופר ויכתוב עליה מפי ירמיה את כל דברי הספר אשר שרף יהויקים מלך יהודה באש ועוד נוסף עליהם דברים רבים כהמה, ויכתוב זו⁴) פרשת איכה ישבה בדר ועוד נוסף זו פרשת איכה יעיב, דברים זו פרשת איכה יועם זהב, רבים זו אני הגבר דאתי מתלת אלפא ביתין, כהמה, זו פרשת זכור ד' מה היה לנו שהוא כנגד אלפא בית כ"ב פסוקים. איכה, שאלו את בן זומא⁵) דרוש לנו דבר אחד ממגלת איכה, אמר להם לא גלו ישראל עד שכפרו בייחודו של מקום ובעשרת הדרכים ובמילה שננתנה דור ובחמשה חומשי תורה כמנין איכה. ר' לוי⁶) אמר עד שכפרו בשלשים ושש כריתות כמנין איכה.

איכה, אמר ירמיה משה ראה את ישראל ככוכבי השמים ואמר עליהם (דברים א' י"ג) איכה אשא לבדי טרחכם, (שם י"א) ד' אלהיכם הרבה אתכם והגננם היום ככוכבי השמים לרוב, ועכשיו הם יושבים כאבל קונן עליהם איכה. איכה, אמר ירמיה הנביא א' כה⁷) איה ההבטחה שאמר הקב"ה לאברהם אבינו (בראשית ט"ו ה') הבט נא השמימה וספור הכוכבים אם תוכל לספור אותם ויאמר לו כה יהיה זרעך, איה כה שנאמר לאבינו יעקב (שמות י"ט ד') כה תאמר לבית יעקב וגו' ולמה נאמר קינות באלף בית כדו ש"י נגורסים⁸) בפי המקוננים ד"א למה לקו ישראל באלף ב"ית הם⁹) עברו מאלף ועד תי"ו לפיכך לקו מאלף ועד תי"ו תדע לך שהרי אלות שבמשנה תורה מן וי"ו ועד ה"א שנא' (דברים כ"ח ט"ו) והיה אם לא תשמע עד ואין קונה שהם כ"ד פסוקים וכ"ב אותיות מנין אלף ב"ית. ס"א למה לקו באלף ב"ית אמר הקב"ה (ויקרא כ"ו מ"ג) יען וביען במשפטי מאסו אני אמרתי לברכם מא' ועד תי"ו שנא' (שם ל"ג ג') אם בחוקותי

עד קוממיות והם סרחו ולקחו מאל"ף ועד תי"ו. ישבה, דמה את ישראל לאשה וקרא עליה לשון נקבה. ישבה, אמר הקב"ה אני אמרתי (הושע ב' כ"ב) וארשתך לי באמונה, אתי מלבנון כלה ועכשיו תשב בדודה, אני אמרתי (ויקרא כ"ה י"ח) וישבתם על הארץ לבטח ועכשיו (ישעיה ה' ח') והושבתם לבדכם בקרב הארץ. בדר, אני אמרתי (דברים ל"ג כ"ח) וישכון ישראל בטח בדר עין יעקב ועכשיו (בדר¹⁰) יהיה מושבה כענין שנאמר (ויקרא י"ג מ"ו) בדר ישב מחוץ למחנה מושבו. בדר, על עסקי השרת הרבות שעובהם¹⁰) מנין בדר תחת שהיו כנוכבי השמים לרוב עכשיו ישבה בדר. העיר רבתי עם. העיר זו ירושלים וכן הוא אומר (תהלים מ"ח ט') בעיר ד' צבאות בעיר אלהינו אמר ירמיה עיני ראו ולא זר העיר שראיתי בעיני שהיתה רבתי עם. רבתי, יו"ד יתרה כמו המשפיל, המגביהי לפי שאות יו"ד הוא ייפוי הלשון בין בתחלת התיבה בין בסוף התיבה, בתחלת כמו (שמות ט"ו א') אז ישיר, (הושע ח' ל') אז יבנה יהושע (תהלים ק"ו י"ט) יעשו עגל בחורבו, וכל אלו וכל כיוצא בהם פירושם בלא יו"ד. ובסוף התיבה (איוב ל"ח כ"ד) עלי ארץ וכמו אלו שאמרנו (תהלים ק"ג ו) המשפילי המגביהי. בא וראה מה כתיב בבית ראשון (מ"א ח' ס"ג) ויזבח שלמה את זבח השלמים אשר זבח לד' בקר כ"ב אלף וצאן ק"ב אלף ותנן¹¹) הפר קרב בכ"ד כהנים והאיל קרב כ"א כהנים ואם הכהנים כך שבטים על אחת כמה וכמה שלא היה להם מנין וכן הוא אומר (שם ד' כ"א) יהודה וישראל רבים כחול וגו' ובבית שני אמרו רז"ל אנריפס המלך בקש לעמוד על מנין של ישראל ואמר לכהנים הפרישו כוליא מכל פסח ופסח והפרישו לו תיר אלף זונות כוליות כפלים כיוצאי מצרים חוץ מטמא ושהיה בדרך רחוקה ואין לך כל פסח ופסח שלא היו בו יותר מעשרה במכסת נפשות ואם תאמר והלא הכליות היו עולין לגבוה והיכי עביר הכי אלא הפרישו כליות ממש וכנגד הכליות היו לוקחין אבנים כנגדן והביאום למלך. היתה כאלמנה, שהיא ענומה וענומה ממתנת את בעלה שהניחה והלך לו בדרך רחוקה ולא אלמנה ממש וכן הוא אומר (ירמיה נ"א ה') כי לא אלמן ישראל ויהודה מאלהיו כשם שנא' (הושע ה' י') בישראל היו שרי יהודה כמסיגי גבול כנגד מעשיהם היתה פורענותם דאמר ר' אבהו¹²) הם לא פילשו אחר מדת הדין שנא' (במדבר י"א א') ויהי העם כמתאוננים (הושע ד' ט"ו) כי כפרה סוררה ומדת הדין לא פלשה אחריהם שנא' היתה כאלמנה ולא אלמנה ממש. רבתי בנוים, מלשון (ירמיה מ"א א') ואת רבי המלך¹³) וכן (אסתר א' כ') כי רבה היא מלמד שהיו ישראל גדולים בעיני האומות ושרי המדינות. ס"א רבתי¹⁴) בנוים, בחכמות כענין שנאמר (מ"א ה' י') ותרב חכמת שלמות שרתי, בתורה כענין שני' (משלי ח' ט"ו) בי שרים ישורו תני¹⁵) ר' חגי בשם ר' יוסף כל מקום שהולך וירושלמי מוציאין לו קתדרא

ומושיבין אותו עליה לשמוע חכמתו והיא היתה למס תחת שהיו האומות ומלכיהן נותנין מס למלכי ישראל ויהודה עכשיו היתה למס הם נותנין להם מס. וכן אנו מוצאין משלמה דבתי (מ"א י' כ"ד) וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמוע את חכמתו אשר נתן אלהים בלבו והמה מביאים איש מנחתו כלי כסף וכלי זהב ועתה למס נותנין מס למלך אשור. מדרש¹⁶). היתה למס תחת סמל הקנאה שהיו משתחווים לו לפיכך היתה נכנסת ישראל למס.

[ב] בכה תבכה כלילה, על חרבן¹⁷ ראשון ועל חרבן שני, בכה על ציון, תבכה על ירושלים, בכה על גלות ישראל, תבכה על גלות יהודה. בכה תבכה, בוכה ומבכה אחרים. כלילה, אמר רי¹⁸) יוחנן על עסקי לילה דכתיב (במדבר י"ד א') ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם כלילה הוא¹⁹) הוא הלילה²⁰) ערב ט"ב (היתה) [היה] אמר הקב"ה אתם כניתם בכיה של חנם אני אקבע לכם לדורות. ד"א כלילה שכל הבוכה כלילה קולו נשמע למרחוק. ד"א ולמה כלילה לפי שהיו קולן הולך עד למרחוק. ומעשה²¹) באשה אחת שהיתה שרויה בשכונתו של רבן גמליאל והיה לה בן תשחורת ומת והיתה בוכה כלילות והיה ר' גמליאל שומע קולה ונזכר לו חרבן בית המקדש והיה בוכה עמה עד שגשרו ריסי עיניו וזיין שהרנישו התלמידים עמדו ופינו אותה משכונתו. ד"א כלילה כאשה חשוכה שהיא מתביישת לבכות ביום מפני השכנים והיא בוכה כלילה. ומענתה על לחיה, מכאן אתה מוצא כשנכנסו נשים לירושלים היו תופשין הבחורים ונזפתין את ידיהם לאחור והיו בוכים והרמעות יורדות מעיניהם ולא היו יכולין לקנחן והיו נקשרות²²) על לחייהם ונעשים כערבת וכן הוא אומר (ישעיה מ"ב כ"ד) כל קציניך נדרו יחד מקשת אסרו, שהיו מתירים יתרים מקשתותיהם ואוסרין בהם בחורי ישראל לכך נאמר על לחיה, אין לה מנחם מכל אוהביה, לא נמצא אדם לדבר לה דברים נוחמים. כל רעיה בנדו בה, כשאדם בעושר ובטובה כל העולם אוהבין אותו וכשנתפס בייסורין אינו מוצא אוהבין וכן הוא אומר (משלי י"ט ז') כל אחי רש שנאוהו אף כי מרעהו רחקו ממנו.

[ג] נלתה יהודה מעוני ומרוב עבודה. אינו²³) דומה גלות יהודה לגלות האומות שאוה"ע בגלותם²⁴) אוכלין ומשמחין עם שוביהן אבל ישראל אינו כן אינו יוצא מעוני²⁵) אלא מסוגפין ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל. ד"א נלתה יהודה מעוני, כלומר בעוני²⁶) וברוב עבודה ודומה לו (ויקרא ח' ל"ב) והנותר בבשר ובלחם והוא מכשר ומלחם. ד"א²⁷) נלתה יהודה מעוני, אחר שנאבד עשרם וכבודם אחרי כן גלו ומרוב עבודה, על שלא עבדו להקב"ה בדכתיב (דברים כ"ח מ"ז) תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה, הוא ישבה בנוים. רי²⁸) יהודה כרי

נחמן משום ר' שמעון ב"ל אומר אלו מצאה מנוח לא היתה חזרת בענין שנאמר (בראשית ח' ט') ולא מצאה היונה מנוח לבף רגלה. כל רודפיה השיגה בין המצרים, אלו ימים שכין י"ו לתמוז לט' באב שבהם קטב ומירי שולט. ואמר ר' יוחנן כולו מלא עינים וקלופין ושערה²⁹) אחת קבועה בלבו וכל הרואה נופל ומת. ומעשה בחסיד אחד שראה אותו ונפל ומת ואינו נמצא אלא בצל הסמוך לחומה. ד"א בין המצרים, בענין שהרביקו את צדקיהו בערבות הירדן דכתי' (ירמיה נ"ב ח') וירדפו חיל הבשרים אחרי המלך וישינו אותו בערבות יריחו וכל חילו נפוצו מעליו.

[ד] דרכי ציון אבלות, שהיו ישראל עולין ג' פעמים בשנה בשמחה והיו עושין להם סוכות בכל מקום ומקום כדי שלא יכה עליהם השרב בענין שנאמר (תהלים מ"ב ה') אלה אוכרה ואשפכה עלי נפשי, ועבשיו אבלות שעלו באותן הדרכים³⁰) קמשונים וחירולים. כל ישריה שוממן, שאין מי שנכנס ויוצא בהן. כהניה נאנחים, שאין מי שנותן להם³¹) מתנות כהונה. כתולותיה נוגות, ר' יהודה ברי' סימון אומר³²) אלו תלמידי חכמים שהם כתולות נעשו נוגות ואין עוסקין בתורה מרוב הרוחק, והיא מר לה, זו כנסת ישראל.

[ה] היו צריה לראש, אמר³³) ר' הלל בן ברכיה כל המציק לישראל נעשה ראש וכן הוא אומר (ישעיה ח' כ"ג) לא מועף לאשר מוצק לה. בא וראה את נבוכדנצר נקרא שפל אנשים לאחר שכבש את ירושלים נתנאה שהיה גדול בענין שנאמר (דניאל ה' כ') וכדי רום לבכה והשליטו הקב"ה על כל העולם ונקרא ראש דכתיב (שם ב' ל"ח) אנתה הוא ראשה די רהבא. אויביה שלו, שאומות העולם יושבים בשלוה הלא תראה עד שלא הרבה ירושלים לא היו מדינות תריאנוס כלום ומשחרבה ירושלים נעשית קיסרין ומטרפולין של מלכים, ואם רצונך לדרוש היאך נלכד בית שני הכא (?) מכאן ג' שנים ומחצה עשה³⁴) אספסיינוס מקיף את ירושלים ועמו ד' דוכסין וכו'. כי ד' הונה, מלשון הניגה כי דבר³⁵) ד' להביא עליו כל אלו הצרות, על רוב פשעיה לפיכך עולליה הלכו שבי לפני צר שהיו מנהיגין את השביה לפניהם (דוגלמה) (?)^{35a}) בענין שני' (תהלים קל"ז א') על נהרות בכל שם ישבנו מכלל שער עתה לא ישבו.

[ו] ויצא מן בת ציון כל הדרה, כיון שעולליה הלכו שבי לפני צר מיד יצאה כל הדרה שיצאה שכינה עמהם בענין שנאמר (ישעיה ס"ג א') זה הדור בלבושו, היו שריה כאילים לא מצאו מרעה, אמר ר' אבהו^{35b}) כשישראל רבים משולים כצאן בענין שנא' (יחזקאל ל"ד ל"א) ואתנה צאני צאן מרעיתי, וכשהן קשין משולין כאילים בענין שנאמר היו שריה כאילים מה אילים בשרב הם עיפין ואינם סובלים כח החמה כך לא היו ישראל יכולין לסבול עול האומות שנא' וילכו בלא כח לפני רודף,

רודף מלא מלמד³⁶) שנתמלאת נבורת הרודפים עליהן כענין שנאמר (ירמיה' ה' ט"ז) אשפתו כקבר פתוח כלם נבורים ואומר (ישעיה' ה' כ"ח) אשר חציו שנונים וכל קשתותיו דרוכות וגו' אין עיף ואין כושל בו וגו'. אמר ר' יהודה³⁷) בזמן שישראל עושין רצונו של מקום הם מוספין בה דכתיב (תהלים ס' י"ד) באלהים נעשה חיל ואומר (ישעיה' מ' ל"א) וקוי ד' יחליפו בה ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום נרמין וילכו בלא כח לפני רודף. אמר³⁸) ר' אחא כשם שגלו ברודף מלא כך עתידין ליגאל כגואל מלא דכתי' (שם נ"ט כ') ובה לציון גואל.

[ז] זכרה ירושלים ימי עניה ומרודיה, כימי עניה זכרה מרודיה שמרדה בהקב"ה. ס"א מרודיה כמו (שם נ"ח ז') ועניים מרודים תביא בית כלומר עניותה וירידתה יען הכבוד שהיתה בה זכרה אותה וכן הוא אומר כל מחמודיה אשר היו מימי קדם. רבנן דתמן אמרי כד תספון כלה תדבר וימי משתותה ורבנן דהבי אמרי כד יוסף³⁹) רוי במצרים הוה מדבר שלותיה בכית אבוה. בנפול עמה ביד צר ואין עוור לה. היינו דאמרי אינשי נפל תורא⁴⁰) סניאו טבחי כל העולם היו יראין לישלוח יד בירושלים והכל עוורין לה כיון שנפלה ביד צר אין עוור לה. ראוה צרים. אלו צרי יהודה ובנימין. שחקו על משבתיה. כלומר שהיו נשבתים ממלאכתן ומכבוד הראשון רבנן אמרי⁴¹) אם היה בא אהר מישראל לשמור שבת היו שוחקים עליו והיו אומרים לו בארצכם לא הייתם שובתים את השבת ועתה שובתים אתם בארצנו והיו מכים אותו לחלל את השבת.

[ח] חטא חטאה ירושלים. חטאה כנפל לקחה כנפל שנאמר (ישעיה' מ' ב') כי לקחה מיד ד' נפלים ככל חטאתיה. ס"א חטא חטאה ירושלים. חטא גדול⁴²) חטאה ירושלים וכן הוא אומר (יחזקאל ט' ט"ז) עון יהודה גדול במאוד. ס"א הקב"ה אימר להם כשעת מתן תורה (שמות כ' כ') בעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו ועל שחטאה על כן לנידה היתה וכן הוא אומר (הושע ט' י"ז) ויהיו נודדים בגוים⁴³). כל מכבדיה הוילוה. לשעבר היו מביאין מנחות ותשורות לירושלים ועכשיו הוילוה ושרפו את בית ד' ואת בית המלך. כי ראו ערותה. כי ראו קלקולה. גם היא נאנחה, שלא היה להם כח לדבר בפני האומות וכן אמר רוד תהלים ל"ט"ו) נאלמתי לא אפתח פי כי אתה עשית. ותשב אהור. אהור⁴⁴) מן המלכות. ס"א ותשב אהור אין לך יום שאינו קשה מחבירו וכן הוא אומר ירמיה' ז' כ"ד) ויהיו לאהור ולא לפנים.

[ט] טמאתה בשוליה. זה (ראה מ"ב כ"ג י"ז) תופת וני כן הטום שהוא בשולי ירושלים שהיו שורפין שם את בניהם לשעירים. לא זכרה אהריתה. אין זכרה אלא על דבר שעבר וכן אמר ירמיה' לא זכרה ירושלים ברית אלהיה שאמר לה (דברים י"ה י') לא ימצא כך מעביר בנו ובתו באש

לפיכך אחריתה לא זכרה ותרד פלאים סופה שהיא יורדת פלאים וכן הוא אומר (איכה ב' א') השליך משמים ארץ ויש אומ' לא זכר, כמו לא ידעה מה תהא אחריתה ודומה לו (תהלים קי"ט ט"ז) יען אשר לא זכר עשות חסד לפיכך ותרד פלאים מדרגות מדרגות ירדה בענין שנא' (ישעיה כ"ו ו') ישפילנה עד ארץ תרמסנה רגל. ס"א פלאים היו בעיני האומות האיך ירדה וכן הוא אומר (ירמיה ל' י"ז) ציון היא דורש אין לה כל מקום שנא' אין לה סופה להיות לה⁴⁴ כענין שני (בראשית י"א ל') אין לה ולד סופה היה לה. ראה ד' את עניי כי הגדיל אויב, וכמה הגדיל נכנס לבית קדש הקדשים ויצא והוא שהכתוב אומר (תהלים ע"ד ט') אותותינו לא ראינו מקום שישראל לא היה להם רשות ליכנס נכנסו אומות העולם.

[י] ירו פרש צר על כל מחמדיה, אלו עמון ומואב שנאמר בהן (דברים כ"ג ד') לא יבא עמוני וגו' כיון שראתה עמוני ומואבי שנכנסו בהיכל ד' מיד תשש כחה ושאר האומות פששו ידיהם על כל מחמדיה ומנין לנו שעמון ומואב שמהו באידם של ישראל שנא' (יחזקאל כ"ה ג') כה אמר ד' אלהים יען אמרך האח אל מקדשי כי נחל ואל אדמת ישראל כי נשמה ואל בית יהודה כי הלכו בגולה לכך נאמר ירו פרש צר כל האומות⁴⁵ היו בוים כסף וזהב ועמון ומואב היו פורשין ידיהם כספר תורה לשורפה על שכת' בו לא יבא עמוני ומואבי בקהל ד' לפיכך ארבעה נביאים חתמו גור דינם ישעיה, ירמיה, צפניה, ויחזקאל, ישעיה אמר (ישעיה ט"ו א') משא מואב כי בליל שודד ער מואב, ירמיה אמר (ירמיה מ"ט ב') לכן הנה ימים באים נאום ד' והשמעתי אל רבת בני עמון, יחזקאל אמר (יחזקאל כ"ה י"א) וכמואב אעשה כלה, צפניה אמר (צפניה ב' ט') כי מואב כסדרם תהיה ובני עמון כעמורה.

[יא] כל עמה נאנחים וגו' וכן הוא אומר (ירמיה ג"ב ו') ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ, נתנו מחמדיהם באבל להשיב נפש, שכל אחד ואחד היה נוטל בירו כסף וזהב והולך בשוק למצוא אכל להשיב נפש כיון שאינו מוצא היה מפור אותו כענין שנאמר (יחזקאל ד' י"ט) כספם בחוצות ישליכו וזהבם לנדה יהיה כספם וזהבם לא יוכל להצילם, ראה ד' והביטה כי הייתי זוללה, וזה בפני האומות.

[יב] לא אליכם כל עוברי דרך, כל מי שעבר על דרכה של תורה לא בא עליו בזה הענין ועוד כפשוטו כאדם שמשפר צרתו לחברו והוא אומר לבר מנין כן וכן בא לו, הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובי, הביטו וראו הקרובים ורחוקים⁴⁶ אם יש מכאוב כמכאובי, לא דקדק עם אומה כשם שדקדק עמי, אשר עולל לי, כענין שנאמר (ירמיה ו' ט') עולל ועוללו כנפן, אשר הונה ד' כיום חרון אפו, הא אם עשו תשובה היו מקובלין⁴⁶

[יג] כי ממרום שלח אש בעצמותי. כענין שנאמר (יחזקאל י' ב' ו') ויאמר אל האיש לבוש הבדים ויאמר בא אל בינות לנלגל וגו' וכת' וישלח הכרוב את ידו מכינות לכרובים אשר בינות הכרובים וישא ויתן אל הפני לבוש הבדים ויקח ויצא ויאמר ויאמר⁴⁷) שני פעמים למה מלמד שהמלאכים נכונים איש ממחיצת חברו וכשאמר לו הקב"ה לנבריא אל למלא הפניו נחלי אש חור ואמר לו נבריא אל לכרוב לתת לו מן הנחלים שבינותיו וכן מצאנו שהכרובים יש להם ידים כענין שנאמר (שם י' כ"א) ידי אדם תחת כנפיהם וירדנה מלשון שליטה כלומר אם שלח הקב"ה אש ממרום לא היה שליט אש של אומות. וירדנה, ותשלטנה האומות ויד במקום תיו ויהיה כמו ותרדנה ודומה לו ארבע מלכיות (דניאל ח' כ"ב) מגוי יעמודנה והוא כמו תעמודנה. ס"א⁴⁸) וירדנה מלשון הרודה פת מן התנור כלומר אחר ששלח אש בעצמותי נפחם במקומם ועוקרם. פ"ש רשת לרגלי, פרש האומות כמו הרשת שהעופות ניצודין בו. השיבני אחר. מכל הטובות כענין שנאמר (ירמיה ז' כ"ד) ויהיו לאחור ולא לפנים אחר מן הנבואה כענין שנאמר (תהלים ע"ד ט') אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה. נתנני שוממה, מצפה דור אחר דור עציבה ונלמודה.

[יד] נשקד עול פשעי ביד⁴⁹). מלשון שקידה שהיה הקב"ה שוקד על פשעי והיו כלם חתומים לפניו לפיכך נשתרנו עלו על צוארי. ס"א נשקד ד' תחת ר' כמו רוננים⁵⁰) דוננים להתנורר להתנורר ויהיה פירושו מלשון שקידה כי סוקר היה הקב"ה על פשעי כמו סוקרא בלשון משנה לסוקרו בסיקרא⁵¹). ישתרנו, כלומר יכתבנו סרינות על צוארי עלו ככל ונשדים מדי ופרס יון ומקדן. הנשיל כחי, אמר⁵²) ר' תנחום ב"ר חייה ארבעה דברים מתישין כחו של אדם עון דרך תענית מלכיות עון דכתי' (תהלים ל"א י"א) כשל בעוני כחי. דרך דכתיב (שם ק"ב כ"ד) ענה בדרך כחי. תענית דכתיב (שם ל"ה י"ג) עניתו כצום נפשי, מלכיות דכתיב ישתרנו עלו על צוארי הנשיל כחי. לא אוכל קום, לוא⁵³) מלא בו"ו כלומר לא אוכל לקום אלא המחכה לו שנאמר (ישעיה ל' ח') אשרי כל חוכי לו וכן הוא אומר (עמוס ה' ב') נפלה לא תוסף קום בתולת ישראל כלומר אחר הגלות הנה האחרון לא תוסיפו עוד גלות אחר.

[טז] סלה כל אבירי ד' בקרבי, פירושו כמו⁵⁴) מקרבי ב' תחת מ' כמו שאמר בפסוק גלתה יהודה מעוני. סלה, כמו (ישעיה ס"ב י') סולו סולו המסלה והוא שהוציא וסלק הקב"ה את ההכמים והנבורים ואחרי כן קרא עליהם מועד וכן הוא אומר (שם נ"ז א') כי מפני הרעה נאסף הצדיק. קרא עלי מועד, זמן הקב"ה עלי זמן כענין שנאמר (ירמיה ב' כ"ד) כל מבקשיה לא ייעפו בהרשה ומצאונה זה הדש אב⁵⁵). גת דרך ד' לכתולת בת יהודה, כמו שכנת בוססים את הענבים ויגסו זב מהם כך הביא

הקב"ה את האומות על ישראל והיו בוססין אותם ורמן היה נשפך כמים כענין שנאמר (תהלים ע"ט ג') שפנו דמם כמים סביבות ירושלים ואין קובר. (טו) על אלה אני בוכיה. על דמם של צדיקים שנשפך אני בוכיה לפי שהעושר והכבוד יש לו תשלומין שני (ישעיי ס' ה') תחת הנחשת אביא זהב אבל תחת דמם של צדיקים אין להם תשלום להביא תהתיים שאפי' כל האומות היו נשחטין תחת צדיק אחד אין דיי וכה"א (יואל ד' כ"א) ונקיתי דמם לא נקיתי ועליהם אמר ירמיה על אלה אני בוכיה אמרו רז"ל⁵⁶ (ב' חרבן בית שני מלא אספסינות הרשע ג' ספינות מגדולי ישראל אנשים ונשים וטף להעמידן לקלון רומי כיון שירדו לים אמרו לא דיינו שהכעסנו את אלהינו בארצנו ובבית מקדשו אלא בחוצה לארץ אנו הולכין להכעיסו אמרו לנשים רוצות אתם בכך אמרו להם לאו אמרו ומה אלו שדרבן לכך אינן רוצות בכך אנו על אחת כמה וכמה אמרו אם משליכין אנו עצמנו בים יש לנו חלק לעולם הבא האיר הקב"ה בעיניהן הפסוק הזה (שם ס"ח ב"ג) אמר ד' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים הספינה ראשונה אמרה (שם מ"ד ב"א) אם שכחנו שם אלהינו והשליכה עצמה לים והשנייה אמרה (שם מ"ד ב"ב) כי עליך הורגנו כל היום והשליכה עצמה לים ורוח הקדש צווחת ואומרת על אלה אני בוכיה. ירמיה כשם שהיה מקונן על חרבן בית ראשון כך היה מקונן על חרבן בית שני שנאמר (איכה ד' כ"א) שישי ושמחי בת אדום וכן דוד ראה חרבן בית ראשון כענין שנאמר (תהלים קל"ז ח') בת בכל השדודה ראה חרבן בית שני ע"י אדום שנאמר (שם שם ז') זכור ד' לבני אדום את יום ירושלים והרוצה להביא על אלה אני בוכיה מעשים שנהיו בבית שני יכול להביא מעשים מסיעה של בני אדום שהיו טמונים במערה אמר לאחר מהם צא והבא לנו מן ההרונים וכו' ומעשה בצוריינום הרשע שילדה בערב ט' באב והיו ישראל אבלים ומת בחנוכה והיו מדליקין את הנרות כו' וגם⁵⁷) מעשה בשני בניו של יהוצדק הכהן שנשבו אחד זכר ואחד נקבה כו' ומעשה במרים בת נחתום שנשבית ושבעת בניה עמה וכו' כמו אלה המעשים בתלמוד ומדרש אחר של רבותי הרוצה לדרוש ידרוש כפי בחו. ס"א על אלה⁵⁸) אני בוכיה על בטול התורה שני (ויקרא כ"ז מ"ו) אלה החקים והמשפטים. אני בוכיה עיני עיני יורדה מים, (כנים) [כניסה] בוכה על כניסה. כי רחק ממני מנחם, מנחם זה⁵⁹) משיח שנקרא איש צמח היינו צמח היינו מנחם צ' תחת נוי'ן וטול מ"ח הרי צמח הרי מנחם. היו בני שוממין, כנלות. כי גבר אויב, אומות העולם אומרים אלולי דתינו אמת למה גברנו ולמה שהתה מלכותינו כל כך והם תמיהין על עצמן לכך נאמר היו בני שוממין שנבר אויב.

[יז] פרשה ציון בידיה, דומה לאבל שאין לו מנחמין והוא ממתין שעה או שתים שיבואו המנחמין כמנהגו של עולם לפרוש המצעות

ולישב עליהם ולביא לו שיאכל ביון ששעה כל כך ולא בא מנחם לה מה יעשה בעל כרחו פירש הוא בעצמו בידו וישב על הארץ לכך נאמר פרשה ציון בידיה מה טעם מפני שאין לה מנחם ולא דיו שלא באו לנחמה אלא גם צוה ד' ליעקב סביביו צרו, אלו עמון ומואב שהיו שבנים רעים לישראל דאמר עולא בפרק חלק⁶⁰) עמון ומואב שביני בישי דירושלים הוו. ס"א פרשה ציון בידיה כאדם שטובע במים והוא פורש את ידיו למצוא שום דבר להנצל ואינו מוצא. צוה ד' ליעקב, שכיניהם היו להם קשים יותר מכלם. היתה ירושלים לנדה ביניהם, לרחוק וכן הוא אומר (יחזקאל ה' ה') כה אמר ד' זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה.

[ח] צדיק הוא ד' כי פיהו מריתי, בענין שג' (נחמיה ט' ל"ג) ואתה צדיק על כל הכא עלינו. כי פיהו מריתי, מריתי תורת פיהו. מריתי, עברתי. שמעו נא כל העמים, רבות, אמרו⁶¹) פסוק זה יאשיהו המלך אמרו כדכתיב (דהיב ל"ה ב') אחרי זאת אשר הכין יאשיהו את הבית עלה נבו מלך מצרים להלהם בכרכמיש על פרת ויצא יאשיהו לקראתו וישלח אליו מלאכים לאמר מה לי ולך מלך יהודה ונני וכתוב (שם שם כ"ג) ויורו המורים למלך יאשיהו כי קא נחא נפשיה נחין עליה ירמיה שמע דקאמר צדיק הוא ד' כי פיהו מריתי.

[ט] קראתי למאהבי, רבנן אמרו⁶²) אלו נביאי השקר שהיו מאדכין אותי לעזי היו אומרים הביאו תרומות ומעשרות לעיני. המה רמוני, נרמו לי גלות כהני וקנין בעיר גיעו.

[כ] ראה ד' כי צר לי מעי חמרמר, אמר⁶³) ר' שמואל בר נחמני עשאן גושין גושין בענין שנאמר (בראשית י"ד י') בארות בארות חמר. נהפך לבי בקרבי, בתוך הבית בענין שאמר מרע"ה (דברים ל"ב כ"ה) מהוין תשכל חרב ומחדרים אימה, כי מרה מריתי, בדבריו של הקב"ה מרד אחר מרד והוא מלשון סורר ומורה לכך נתקיים שירת האזינו כי כתוב בה מהוין תשכל חרב ומחדרים אימה לכך נאמר מהוין תשכלה חרב בבית כמות.

[כא] שמעו כי נאנחה אני, תיר^{63א}) בשעה שהרב בית המקדש שלחו אומות העולם ככל מקום שכרחו בו ישראל וסגרום שנאמר (עובדיה א' י"ד) אל תעמוד על הפרק להכרית ונני כי אתה עשית שאמרת לי בתורה (דברים ז' ג') ולא תתחתן כם בתך לא תתן לבנו לפיכך בשעה שגלית לא קבלתני אומר. הבאת יום קראת, הביא עליהם יום כמו שקראת עלי ויהיו כמוני וכן הוא אומר (ירמיה מ"ז כ"ה) כי אעשה כלה בכל הגוים. ס"א הבאת יום קראת, מכמה שנים שקרא על יד נביא לבא נבוכדנצר על ירושלים להרהיבה אמר⁶⁴) ר' לוי י"ה שנה היתה בת קול מפוצצת בביתו של אותו רשע עבדא ב"שא קום חרוב ביתא דמרך דבני מרך לא שמעין ליה לא הבהת ירושלים אלא בעון כטול תורה, ר' פנחס בשם ר' חייא בר

אבא אמר כתיב (ירמיה ב' י"ג) כי שתים רעות עשה עמי אותי עובד מקור מים חיים וגו' שלא שמרו תורתו והיו מתעסקין בה והשאר היו מחזירין אצלו אמר ר' אבא⁵⁶) בר כהנא לא עמדו פלוספין באומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי נכנסו כל האומות אצל אבנימוס הגרדי אמרו לו יכולין להודונו לאומה זו אמר להם לכו וחזרו על בתי מדרשות ובתי כנסיות שלהם אם יש שם תנוקות מצפצפין בקולם אין אתם יכולין להם ואם לא יכולים אתם להם שבין הבטיחם אביהם (בראשית כ"ז כ"ב) הקול קול יעקב שבל זמן שקולו של יעקב מצפצף בכתי כנסיות ובתי מדרשות אין כל בריה יכולה להן ובזמן שאין קולו יעקב מצפצף והידים ידי עשו אמר ר' יהודה בן פזי (הושע ח' ג') זנה ישראל טוב אויב ירדפו אין טוב אלא תורה שנאמר (משלי ד' ב') כי לקח טוב נתתי לכם וגו' וכן הוא אומר (ישעיה ה' כ"ד) לכן כאכול קש לשון אש וכי יש קש שאוכל אש אלא דרכה של אש לאכול הקש אלא קש זה ביתו של עשו שנמשל לקש שנאמר (עובדיה א' י"ח) ובית עשו לקש לשון אש זה ביתו של יעקב שנמשל לאש שנאמר (שם שם י"ג) והיה בית יעקב אש וחשש להבה ירפה להבה זה ביתו של יוסף שנמשל ללהבה שנאמר ובית יוסף להבה. שרשם כמק יהיה, אלו האבות שהם שרשיהם של ישראל. ופרחם כאבק יעלה, אלו השבטים שהיו פרחיהם של ישראל מפני מה (ישעיה ה' כ"ד) כי מאסו את תורת ד' צבאות זו תורה שבכתב ואת אמרת קרוש ישראל נאצו זו תורה שבעל פה. אמר⁶⁶) ר' חנינא לא חרבה ירושלים עד שבטלו בה תנוקות של בית רבן שנאמר (ירמיה ו' י"א) שפוך על עולל בחוץ מה⁶⁷) שפוך משום דעולל מחוץ אמר⁶⁸) עולל לא חרבה ירושלים עד שלא נתביישו זה מזה שנאמר (שם שם ט"ו) לכן יפלו בנופלים בעת פקדתיים יכשלו אמר ר'. אמר ר' יצחק לא חרבה ירושלים עד שהשוו בה קטן כגדול שנאמר (ישעיה מ"ב ב') והיה כעם ככהן וכתי (שם כ"ד ג') הבוק תבוק הארץ. אמר ר' עמרם בריה דשמואל בר אבא אמר ר' חנינא לא חרבה ירושלים אלא שלא הוכיחו זה את זה שנאמר (איכה א' ה') היו שריה כאילים מה איל זה ראשו של זה בצד זנבו של זה אף ישראל באותו הדור כבשו פניהם בקרקע ולא הוכיחו זה את זה. [כב] תבא כל רעתם לפניך, (כל הרע אויב בקדש) וכן הוא אומר (זכריה א' מ"ב) אשר אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה. ועולל למו. חתך אותם כאשר חתכת אותי קטף עוללותם כאשר עוללת לי דקרק עמהם כאשר דקדקת עמי בענין שנאמר (ויקרא י"ט י') וכרמך לא תעולל לשון חתך. כי רבות אנהותי ולבי דוי, ואם תרצה להביא הנה רוב האיברים של אדם שחטאו בהם ולקו בהם ועוד מתנחמין בהם (?).

ב.

[א] איכה יעיב כאפו העריב והחשיך והאפיל בענין שנאמר (איכה ג' מ"ד) סכות בענן והעב מאפיל יותר לכך נאמר איכה יעיב כאפו על רוב מעשיהם וההכעסות שהיו מכעיסין לפני הקב"ה הביא עליהם אפו בענין שנאמר (דברים כ"ט כ"ז) ויחר אף ד' בארץ ההיא להביא עליה את כל הקללה. השליך משמים ארץ תפארת ישראל, עד שהיו מוכסחין (שם כ"ט כ"ז) והיית רק למעלה והיו מטה מטה לא היתה עלייתם כירידתם שעלייתם מעט מעט בענין שני (הושע י"א ג') ואנכי תרגלתי לאפרים קהם על ורועותיו וכשחטאו השליך משמים ארץ תפארת ישראל זה בית המקדש בענין שנאמר (ישעיה ס"ד י') בית קדשנו ותפארתנו. ולא זכר הרום רגליו ביום אפו, זה בית המקדש⁷⁰ שנאמר (שם ס"ו א') השמים כסאי והארץ הרם רגלי אי זה בית אשר תבנו לו ואומר (תהלים צ"ט ה') נבואה למשבנותיו נשתחוו להרום רגליו ורבותינו רישו⁷¹ במדרש על שהסרו וזו הרם רגליו אמר ר' חנינא ביר יצחק לא זכר הקב"ה קרם של זקן שנמול לצ"ט שנה ביום אפו. אפו אפו שני פעמים אחד על מקדש ראשון ואחד על מקדש שני.

[ב] בלע ד' ולא חמל, בבית ראשון כתוב (דברים כ"ה ס') וישרוף את בית ד' ואת בית המלך ואת כל בית גדול שרף באש. בית ד' זה בית המקדש, בית המלך זה פלטיין של מלך ואת כל בית גדול אלו בתי מדרשות שהיו מגדלין בהם תורה ובמקדש שני אמר⁷² ר' פנחס בשם ר' הושעיא ד' מאות ותף בתי כנסיות היו בירושלים הויזן מבית המקדש וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה ובכלם עלה אספסינוס והחריבם ומניין לנו שבתי כנסיות נקראו נאות יעקב שנאמר (תהלים ל"ג א') רננו צדיקים בד' לישרים נאווה תהלה. בלע ד' ולא חמל, בענין שנאמר (הושע ה' ה') נבלע ישראל עתה היה בנזים ככלי אין הפץ בו. את כל נאות יעקב, אלו חכמי ישראל שהם נאותם של ישראל שהם מנויים להקב"ה אמר ר' יוחנן⁷³ פ' אלף כהנים ובידם פ' אלף מיני זרב והלכו ובקעו בחיילותיו של נביכדנצר והלכו להם אצל הישמעאלים אמרו להם השקוני מים אמרו להם אנלו תהלה הוציאו מיני מלוחין לאחר שאכלו הביאו נודות נפוחין היה אחד מתויו ונותנן לתוך פיו והיה הרוח נכנס לתוך פיהם והיו מפרפרין ומתים ועליהן אמר הנביא (ישעיה י"א כ"ח) משא בערב ביער בערב תלינו ארחת דדנים לקראת צמא התיו מים בלחמו קרמו נודד פ' נודות. הרם כעברתו, אלו תומות וירושלים שנבלעו במקומם שנאמר הניע לארץ. הלל ממלכה ושרות, ממלכה אלו

ישראל כענין שנאמר (ויקרא י"טו') ואתם תהיו לי ממלכת כהנים. ושריה. אלו שרים מלמעלה שירדו מגדולתם כענין שנאמר (דניאל י' כ"א) ואין אחד מתחזק עמי כי אם מיכאל שרכם ואמר (שם י"ב א') ובעת ההיא יעמד מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך וכפשוטו ממלכה ושריה המלכות ושריה כענין שנאמר (איכה ב' ט') מלכה ושריה בגוים. ס"א ושריה אלו שרים של מעלה את מוצא עד שלא באו שונאים היה ירמיה אומר להם חזרו בכם ועשו תשובה עד שלא יבאו שונאים אמרו אם יבאו שונאים מה הן יכולין לעשות דין אמר אנא מקיף לה נורא ואחרינע אמר אנא מקיף לה מים ואחרינא אמר אנא מקיף לה ברולא אמר הקב"ה בדילי אתון משתמשין מה עשה עמד ושנה שמות של מלאכים דין דהוה על נורא עביר על מיא ודין דהוה על מיא עבריה על ברולא וכיון שנרמו עונות ובאו שונאים שרו⁷⁴) ברוחין כל חד וחד פלן ופלן תא עביר לי מלה פלן אמר ליה לית בחילי דאנא מורס מיניה ההוא דכתיב (ישעיה מ"ג כ"ח) ואחלל שרי קדש ואתנה לחרס יעקב וישראל לגדופים.

[ג] גדע בחרי אף כל קרן ישראל, מצאנו בישראל קרן⁷⁵) בלשון גדולה כענין שני (תהלים קי"ב ט') קרנו תרום בכבוד וכן הוא אומר (ישעיה ה' א') כרם היה לידידי בקרן בן שמן ואומר (דברים ל"ג י"ז) וקרני ראם קרניו ואומר (ש"א ב' א') עלץ לבי בד' רמה קרני וגדע כל אלו הגדולות בחרי אף שהכעיסו לבוראם וכן הוא אומר וידעו בני ישראל כי לא על חנם השיב אחור ימינו כמו משל הוא לפי שלא היה להם זכות לישראל להושע ובמה להתלות נהיתה ישועתו של הקב"ה שנקראת ימינו כענין שנאמר (תהלים צ"ח א') הושיעה לו ימינו כאלו שבה אחור וכן הוא אומר (ירמיה י"ד ט') למה תהיה כאיש נדהם וגו' ואומר (תהלים מ"ד כ"ב) עורה למה תישן ד' וכיוצא בהן ברוב עונותיהם של ישראל. ויבער ביעקב כאשר להבה, אשר כתוב בו (מלאכי א' ב') הלא אח עשו ליעקב ואהב את יעקב עכשיו ויבער ביעקב. ס"א ויבער ביעקב, אמר רי⁷⁶) שמעון ב"ל כשהפרענות בא אין מרגיש בה תחלה אלא יעקב וכשהשמחה בא אין מרגיש בה אלא יעקב שנאמר (תהלים י"ד ו') יגל יעקב ישמח ישראל. אכלה סביב, אלו פליטי חרב כענין שנא' (ירמיה ט' ט"ז) ושלחתי אחריהם את החרב.

[ד] דרך קשתו באויב, בא וראה עד היכן גברה מדת הדין שנאמר פסוק הוה כלפי שכינה שאלמלא מקרא כתיב אי אפשר לאמר. דרך קשתו באויב תחת אשר אמר הכתוב (זכריה ט' י"ג) דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועוררתי בניך ציון על בניך יון וגו' נהפך שנא' דרך קשתו תחת שאמר הכתוב (תהלים צ"ח א') הושיעה לו ימינו נהפך עליהם. נצב ימינו כצר, זהו שאמר הכתוב (במדבר ל"ג נ"ז) והיה כאשר רמיתי

לעשות להם אעשה לכם. נצב ימינו. נצב הקב"ה לדין והעיר ימינו כצר על ישראל. ס"א נצב, הקב"ה לנקום נקמת ימינו זו התורה ועמד כצר וכן הוא אומר (ויקרא כ"ו כ"ה) והבאתי עליכם חרב נוקמת נקם ברית. ויהרג כל מחמדי עין. אלו תנוקות של ישראל שנקראו מחמדי עין כענין שנאמר (הושע ט"ז ט"ז) כי ילדון והמתי מחמדי בטנם ובשאמר כל רבה הרבה ענינים. באהל בת ציון ונו' יש שפיכה לרעה ויש שפיכה לטובה כענין שנאמר (זכריה י"ב י"ג) ושפכתי על בית דוד ונו' ולרעה הכתיב (ישעיה מ"ב י"ג) וישפך עליו חימה אפו.

[ה] היה ד' כשם שהאויב אמר ארדוף אחרי שונאי ישראל כך כתב (ירמיה ט"ז ט"ז) ושלהתי אחריהם את החרב. כאויב. ולא אויב כי לא ענה מלכו. בלע ישראל. הבליעם בין האומות. בלע כל ארמנותיה. אלו פלטרין שלהם. שחת מכצרו, אלו ערי כצורות שביתודה. ורוב בבת יהודה. הרבה בהם תאניה ואניה הם לשון עצב ולשון אנינות ד"א בלע ישראל. אמר ר' (ר"ת⁷⁷) ברכיה משום ר' שמואל בר נחמני בני מקומות נאנסו ישראל אחד לפנים מן נהר סמבטיון ואחד שירד עליהם הענין והקיפין ואחד בדופני של אנטוכיא ושלשתן בפסוק אחד (ישעיה מ"ט ט') לאמר לאסורים צאו אלו שלפנים מן הנהר סמבטיון. לאשר כהשך הגלו אלו שהקיפין הענין. ועל הרכים ירעו אלו שהם נתונין בדופני של אנטוכיא שמהם נתפורו גלות ישראל.

[ז] ויחמוס כגן סוכו. אמר⁷⁸) ר' חמא בר' חנינא כנינה שנחמס מעיינה והלכין ירקה שאם נחמס המעיין שהיה משקה בה את הגן מיד נשחת הירק ומפני מה כתיב שוכו כשיין שיוון שנחמסו ישראל וגלו ישראל מיד שככה חמתו של הקב"ה וכן הוא אומר (יחזקאל כ"א כ"ב) וגם אני אכה כפי על כפי. ויחמוס כגן. כשם שהגן כיון שנלו הירק מיד סוכתו נהרסת כך כיון שנסתלק הקב"ה מירושלים מיד נהרסה וכן הוא אומר (ישעיה א' ט') ונותרה בת ציון כסוכה בכרם. שחת מועדו. זה בית המקדש שהיה מתועד להם לישראל כענין שנא' (שמות כ"ה כ"ב) ונועדתי לך שם. שכה ד' בציון מועד ושבת. אלו קרבנות המועדים והשבתות. וינאץ בועם אפו מלך וכהן. מלך זה צדקיהו וכהן זה שריה הכהן הראש. ויש אומר שכה ד' בציון מלך ושרים. בשעת חרבן הבית לא היה להם כח לשמור לא מועד ולא שבת. ס"א ויחמוס. פ"ת ויגל⁷⁹).

[ז] זנה ד' מזבחה. שלא קבל ממנו ריח ניחוח וכן הוא אומר (מלאכי א' י"ג) ומנחה לא ארצה מידכם ואומר (ישעיה א' י"א) שבעתי עולות אילים וחלב מריאים. נאר מקדשו. שהיה מכפר על ישראל. אמר ר' חייא⁸⁰) בשם ר' יצחק אמר הקב"ה כלום מכניסין אותי אלא בשביל הקרבנות הרני וזנחם ומקלקלם הסניר ביד אויב. ר' הונא ור' אחא ור' מישא

בשם ר' ינאי אמרו בשעה שנכנסו נזים לבית המקדש היו מבעשין ברגליהן ונוצחין⁸¹) רומזיהן בקרקע המקדש וזוקפין בלפי מעלה פניהם ומרגיזין בקולם וכן הוא אומר (תהלים ע"ד ד') שאגו צורריך בקרב מזעריך ונוי. כיום מועד, כיום שהיו ישראל מתקבצין במועדם ומהללים ומשוררים בכל כלי שיר. ניאר, כמו (שם פ"ט מ"א) נארת ברית עבדך.

[ח] חשב ד' להשחית, ושי"ה (ירמיה ל"ב ל"א) כי על אפי ועל חמתי ונוי הוא^{81a}) יום חנוך הבית שבו נשא שלמה בת פרעה והיה קול שמחת בת פרעה יצאת גדול יותר מקול המשוררים בבית המקדש. נטה קו, גזר נזירה כלומר נטה עליהם מרת הדין. לא השיב ידו מבלע, הם לא חזרו בהם והקב"ה לא השיב ידו מבלע. ויאכל חיל וחומה, ר' חנינא^{81b}) אמר שורה ובר שורה.

[ט] טבעו בארץ שעריה, ושי"ה (זכריה י"א א') פתח לכנון דלתיך ותאכל אש בארץך כיון שטבעו בארץ שעריה מיד ידעו אומות העולם שנתן רשות להשחית. מלכה ושריה בנוים אין תורה, אין תורת מלכות ותורת שרים נוהגים בהם אלא ראיתי עבדים על סוסים ושרים הולכים מעבדים על הארץ שהרי יבניה היה כבית האסורים ושריה משרתים למלך אשור. ס"א מלכה ושריה, מלכות ישראל ושריה בין האומות שלא קבלו התורה. ד"א⁸²) אין תורה אין יכולין ישראל לקיים התורה בין האומות וכן הוא אומר (איכה א' י"ח) שחקו על משבתיה כמה נזרות גזרו על ישראל שלא ימולו את בניהם ושיחללו את השבתות. גם נביאיה לא מצאו חזון מדי, אלו נביאי השקר. ס"א⁸³) לא מצאו חזון מיום שנלו.

[י] ישבו לארץ ידמו העלו עפר על ראשם, לזכור ברית אברהם שאמר (בראשית י"ח כ"ו) ואנכי עפר ואפר. חזרו שקים, לזכור ברית זכות⁸⁴) יעקב שנאמר בו (שם ל"ז ל"ד) וישם שק במתניו. הורידו לארץ ראשן, שלא היתה להן הרמת ראש מפני אויב. בתולת ירושלים, שהיתה כלילת יופי משוש כל הארץ.

[יא] כלו ברמעות עיני, אמר ר' אלעזר⁸⁵) שעור נתן לעין להוריד דמעה אם הורידה יותר מדאי מיד נמסית וכן הוא אומר (קהלת י"ב ב') ושבו העבים אחר הגשם, זה מאור עיניו של אדם שהוא שב וכלה מפני הרמעות. חמררו, נעשו מעי גושים מלשון (בראשית י"ד י') בארות בארות חמר. נשפך לארץ כדרי, כאדם שמצטער יותר מדאי וזכרו לוקה בגופו עד שהוא מתחך ויוצא ממנו. בעטף עולל ויונק ברחובות קריה, עטף זה איני יודע מה הוא כשהוא אומר (איכה ב' י"ב) בהתעטפם בחלל ידענו שגם זה כן שהיו מפרפרים וננועים בתוך אבק דרכים.

[יב] לאמותם יאמרו איה רגן, ר' סימון⁸⁶) אומר איה קילוסקין נאים וחמר עתיק שהיו מתעדנים. בהתעטפם בחלל⁸⁷), מעשה באשה אחת

Ex lib. univ. Tart.

שאמרה לבעלה צא וקח לנו דבר שנחיה בהם יצא ולא מצא ופרפר ומת
אמי לבנה הגדול צא ובקש את אביך הלך ומצאו מת בנה עליו עד שמת
גם הוא. בהשחף נפשם, אלו הקטנים.

[יג] מה אעירך ומה אדמה לך, שבזמן שאדם רואה אדם עלוב
כמותו מקבל על עצמו נחמה וכן הוא אומר על נבוכדנצר (ישעיה י"ד י')
גם את חולית כמונו אלינו נמשלת והיתה צור נחמה לכל האומות אבל
ירושלים לא נמצא להשוות לנחמה שהיתה ירושלים למעלה מכלם ואין
הגדול מתנחם מן הקטן כי אם מן השווה לו לכך נאמר מה אעירך ומה
אדמה לך, כמו מה אייערך איזה דבר לגדולתך אי זה מלכות אדמה לך
לנחמך. (מדרש⁸⁸) מה אעירך, הרבה עדויות העידותי כך הרבה ביוות נתתי
לך מלשון (בראשית מ"ט כ"ז) יאכל עד, ומה אדמה לך, לא דמיתי לך
אומה בעולם. מה אשוה לך, בזמן שאשוה לך אז אנחמך וכן הוא אומר
(צפניה ג' י"ב) והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ד' ואעפ"י אין
מקרא יוצא מידי פשוטו כענין שאמר למעלה כו'. כי גדול כיום שבך
כלומי הקב"ה שאמרתם לו (שמות ט"ז י"א) מי כמוך על הים⁸⁸) הוא
ירפא לך.

[יד] נביאיך חזו לך, נביאי השקר הם היו חזוים לך שוא ותפל
היו מנחמים לך ומרפאים אותך על נקלה כענין שנאמר (ירמיה ח' י"א)
וירפו את שבר בת עמי על נקלה ונוי ותפל היו טחים טפל בדבריהם כענין
שנאמר (יהוקאל י"ג י"א) אמור אל טחי תפל, ויחזו לך משאות שוא
ומדוחים נבואת שוא היו מתנבאים לך ואין משאות אלא נבואה כענין שני
(ירמיה כ"ג ל"ג) מה משא דבר ד' הלא תראה חנניה בן עוזר שהיה אומר
לישראל (שם כ"ח ב') כה אמר ד' צבאות אלהי ישראל לאמר שברתי את
עול מלך בכל בעור שנתים ימים אני משיב אל המקום הזה את כל כלי
בית ד' אשר לקח נבוכדנצר ונוי ומדוחים ומה נרמו לך מדוחים אשר
הודחתם בננפות הארץ כענין שנאמר (דברים י"ג י"א) כי בקש להדיחך
מעל ד' אלהיך וא"ת ו"ו מוסף על ענין ראשון והיה ראוי לומר משאות
שוא ומדוחים כלומר משאות שוא שגרמו היו מדוחים כך יבוא הפירוש על
הפסוק ויחזו לך משאות שוא ומדוחים לא היתה נבואתם לך אלא כדי
להתלותך על שוא שלא לשמוע על דברי הנביאים הנבאים בשם ד'
ומדוחים וכדי להדיחך מעל ד' אלהיך וכדי להדיחך בגלות לכך נאמר
ומדוחים, שתי רחיות.

[טו] ספקו עליך בפים כל עוברי דרך שרקו בפיהם, מלשון
(ראה שופ' ה' ט"ז) שריקות עדרים. ויניעו ראשון על בת ירושלים, שכשארם
רואה את חברו משונה ממה שהיה הוא סופק עליו כפיו ושורק ומניע
ראשו. הואת העיר, כענין שני על נעמי (רות א' י"ט) הואת נעמי. שיאמרו

כלילת יופי, בא⁸⁹) וראה מה בין ירושלים לשאר ארצות שאר ארצות משבחות את עצמן אני כלילת יופי סנחריב אמר (ישעיה ל"י י"ז) עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ בארצכם, עמון אמר (מ"ב ב' י"ב) הלא טוב אמנה ופרפר, אבל ירושלם אחרים משבחין אותה שיאמרו כלילת יופי משוש לכל הארץ, שאמרה לא נאמר אלא שיאמרו משוש לכל הארץ, שכל העולם היו מצפין לראותה ולהגות מטובה.

[טז] פצו עליך פיהם, מפני מה⁹⁰) הקדים פ"ה לעיין על שהיו אומרים בפיהם מה שלא ראו בעיניהם, פצו עליך פיהם כל אויבך והיו שמחים במפלתך, שרקו ויחרקו שן, למדנו (ששני) [ששתי] שריונות היו אחת לטובה ואחת לרעה למעלה אמר שרקו ויניעו ראשם וכאן אמר שרקו ויחרקו שן וכן הוא אומר (ירמיה מ"ט י"ז) ישום וישרוק על מכותיה, אמרו בלענו אך זה היום שקוינהו מצאנו ראינו, וכן הוא אומר (תהלים קי"ט צ"ד) לי קו רשעים לאברני.

[יז] עשה ד' אשר זמם, כענין שנאמר (ירמיה ל"ב ל"א) על אפי ועל חמתי וגו', בצע אמרתו, השלים דברו אשר קדם⁹¹) (ויקרא כ"ז י"ח) ואם לא תשמעו ושברתי גאון עוזכם והשימותי את מקדשכם ודומה שאמרתו הוא ערו כענין שנאמר (תהלים קי"ט קס"ב) שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב, הרם, כותלי בית המקדש, ולא חמל, על קדושתם, וישמה עליך אויב, הרים קרן צריך הוא שהנביא אומר (מיכה ז' ח') אל תשמחי אויבתי לי כי נפלתי קמתי.

[יח] צעק לבם אל ד', מקורות לבם היו צועקים כענין שנאמר (ירמיה ד' י"ט) אוחילה קירות לבי ולא כמו שנאמר (תהלים ע"ה ל"ו) ויפתוהו בפיהם אלא צעק לבם אל ד', חומת בת ציון הורירי כנחל דמעה, היה לך הוריר זמם ולילה, אל תתני פוגת לך, כלומר אל תתבטלי ודומה לו (חבקוק א' ד') על כן תפוג תורה, תתבטל תורה.

[יט] קומי רוני בלילה, בליל כתיב בלילה קרי כלומר בליל מ' באב זכרי אותו ככל שנה ושנה, רוני, כמו (מ"א כ"ב ל"ו) ותעבור⁹²) הרנה והוא לשון מספר, לראש אשמורת, בשעה שהתנומה מתנודדת מבני האדם, שפני כמים לבך, לכך אין תפלתו של אדם נשמעת אלא איב משים את לבו כמים, נוכח פני ד', כל המתפלל⁹³) בלילה כאלו שכינה כנגדו מפני שלבו פנוי ואינו מהרהר בצרכי העולם והוא מתפלל בכיוון הדעת, שאי אליו כפיך, פסוק זה על בני הגולה לבקש רחמים על ישראל בכל דור ודור, על נפש עולליך העטופים ברעב, בלא נבואה והיון כענין שנאמר (עמוס ח' י"א) והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ד', בראש כל חוצות, מפזרים בחוץ לארץ בכל חוצות הגוים.

[ב] ראה ד' והביטה, כלשון בני אדם שכוּפֵּל דברו. למי עוללת
כה אם תאכלנה נשים פרים, פרי בטניהם. עוללי טפוחים, כמו (ישעיה
מ"ה י"ג) וימיני טפחה שמים ופרושו תקרה שמים בתקונים כמו גדולים
ינוראים כך היו בני ציון עוללי טפוחים מתוקנים בכל מיני תענוגים מפזקים
בכל מיני תפזקים ובשעת כשלוך ירושלים היו אוכלות אותם ובדברי רז"ל
אמרו⁹⁴) מעשה בבית שני בדואן בן יוסף שהניחו אביו בן קצן לאמו (והיה)
[והיתה] מודרתו בטפוחים ונותנת משקלו זהב לבית המקדש ובשעת כשלונה
של ירושלים טבחתו ואכלתו ועליה קונן ירמיה אם תאכלנה נשים פרים
עוללי טפוחים. אם יהרג וכו' זה זכריה בן יהוידע הכהן שהיה דמו תוסס
בבית המקדש עד שבא נבוזראדן רב טבחיא ונקם עליו נקם גדול כמו
שמפורש⁹⁵) בפרק חלק שלא מצאנו שאומות העולם הרגו נביאים בבית
המקדש אלא רוח הקודש אומרת להם לישראל אם יהרג במקדש ד' כהן
ונביא כשם שעשייתם דבר משונה וגדול כך לקיתם דבר משונה וגדול.
[בא] שכבו לארץ חוצות נער וזקן. במדה שחטאו לקן מה
כתו' בהם (ירמיהו י"א) כי גם איש עם אשה ילכדו נער^{95א}) עם מלא ימים
לפיכך שכבו לארץ חוצות נער וזקן שהיו שוכבין מוטלין בחוצות כדמן על
פני הארמה. בתולותי ובחורי נפלו כחרב, שאלולי נתת להם רשות לאומות
העולם אין כל אומה ולשון היתה יכולה לי.
תקרא ביום מועד מגורי מסביב, מגורי אותם שהיו יראים
ומתפחדים מפני מלשון (תהלים ל"א י"ד) מטר מסביב בהוסרם וגו' ולא
היה ביום אף ד', לפיכך הקדים הקב"ה והגלה גלות יהויכין לבבל ועדיין
גלות צדקיהו קיימת כדי שימצאו אחיהם הבאים מן השבי מרגוע בהם. אשר
טפחתי ורביתי אויבי כלם, כלומר אשר תקנתי והגדלתי ורביתי אותם אויבי
כלם כמה בחורי ישראל וכמה בתולות שנתגדלו בכל מיני תענוגים נפלו
ביד צר וכלם הלכו להם.

ג.

[א] אני הנבר ראה עני, רי^{95ב}) יהושע דסננין בשם ר' לוי
אמר אמרה ננסת ישראל לפני הקב"ה אני למודה להביא עלי מכות כמו
איוב שנאמר (איוב ל"ד ז') מי נבר כאיוב וכשם שבאו על איוב באו על
ישראל ואיוב משל היה לישראל כשם שאיוב אבד תחלה ממנו ואחר כך
בניו ואחר כך לקה בנופו כך ישראל תחלה לקחו ממני הוהב וקצצו דלתות
ההיכל ושגרו מתנות למלך אשור וכל אוצרות המלכים ואחיב סלה כל
אבירי ואחיב נת דרך לבתולת בת יהודה עד אשר טפחתי ורביתי לכך

נאמר אני הגבר ראה עני, דומה אני לגבר שראה עני זה איוב. בשבט עברתו, בחמת אפו ובחמתו וכן הוא אומר (תהלים פ"ט ל"ג) ופקדתי בשבט פשעם ואומר (ישעיה י' ה') הוי אשור שבט אפי ששבט עברתו של הקב"ה הוא הרשע וגם נקרא חרב שנאמר (תהלים י"ז י"ג) פלטה נפשי מרשע חרבך לכך נאמר בשבט עברתו שהביא עלי את הכשדים הגוי המר והנמהר שהם שבט עברתו. ס"א⁹⁶) אני הגבר ראה עני בשבט עברתו יי' אסו כל אומן

בְּיַגְרֵנְדֵי מְלֵי אֲבָרֵי פֶטוּטוֹ (?) ווירוטוֹ כך אדמה עלי יכול כל אדם לומר זה האישי ראה עני בשבט עברתו של הקב"ה מכל הנביאים שהתנבאו על החרבן, שהרי כמה נביאים נתנבאו על חרבן הבית וכמולך לא חרבה הבית בימיהם כי אם בימי תוספת ממאור הגדול רש"י ו"ל.

[ב] אותי נהג חשך ולא אור, כנגד שני חרבנות ממשמע שנא' חשך איני יודע ולא אור ומהו ולא אור, בלא נבואה שנאמ' (שם ע"ה ט') אין עוד נביא. ד"א ולא אור בלא תורה ונעו מים אל מים.

[ג] אך כי ישוב, במכות משונות זו מזו על הראשונה פקודה שניה ממחרת.

[ד] בל ה בשרי ועורי, כשרי זה צבור, ועורי זה⁹⁶) סנהדרין כשם שהעור מכסה הבשר כך הם מכסין ומגינים על ישראל בזכותן. שבר עצמותי, אלו הנבזרים העצומים⁹⁷) העשירים השרים והסגנים.

[ה] בנה עלי ויקף, כאדם שמשמין אותו בתוך הבנין בל זמן שראשו היויך מן הבנין ורוא[ה] אוירו של עולם יש לו נחמה ומביאין לו לאכול והוא שם ביון שבנין למעלה מן הראש או תבוא לו התלאה כך ישראל לא דיי שגלו אלא שנתפורו עוד בכל פינה מהם מעבר לנהרי כוש ומהם בהרי חשך ומהם בדופני של אנטוכיא שהכת' מעיד עליהם (יואל ד' ו')^{97a}) ואת בית יהודה מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם. [ו] במחשכים הושיבני, זה שאמר דוד (תהלים פ"ה ז') שתני

כבור תחתיות כמצרים^{97b}) זו היא הגולה שהיא חשך ואפלה. כמתי עולם, ולא מיתי עולם ממש מלמד שיש עוד תקוה שנא' (ירמיה ל"א י"ז) ויש תקוה לאחריתך נאם ד' וגו'.

[ז] גדר בעדי, שהסתיר נבואתו מישראל לפיכך לא אצא שאי אפשר לצאת מן הגלות בלא נבואה. הכביד נחשתי, שפורני בין האומות שלא תמצא מהם רכותים יחד.

[ח] גם כי אזעק ואשוע, שכמה שנים ישראל צועקים בנלות (תהלים מ"ד כ"ב) עזרה למה תישן ד', (שם ס"ט ב') הושיעני אלהים כי באו מים עד נפש. סתם תפלתו, יששם מחבת ברזל כינו וכוין ישראל⁹⁸) שתם⁹⁹) כתב בשי"ן שתום העין (במדבר כ"ב ג').

[ט] גדר דרבי בגזית, בענין שנאמר (הושע ב' ח') הנני סך את דרכך בסירים, לא נתן לי פתח לשוב, נאספו הנביאים, כלו החוים בטלו הרואים ואין בנו כח כמה להשען.

[י] רוב אורב הוא לי, זו מלכות פרס שנמשלו כדוב דכתיב (דניאל ז' ה') וארו היוזא אחורי דמיא לדוב¹⁰⁰). תנא רב יוסף אלו הפרסיום שאובלין כדוב ושותין כדוב ומסרבלין שיער כדוב ואין להם מנוחה כדוב ארי במסתריום, ארי קרי אריה כתיב זה נבוכדנצר דכתיב ביה (ירמיה ד' ז') עלה אריה מסבכו לכך נאמר כדוב בארי, ומהו שנאמר הוא, ד' הוא נור ונדיח בענין שנא' (שם כ"ה ט') וקראתי לי נבוכדנצר עבדי.

[יא] דרכי סורר ויפשהני, לשון¹⁰¹ משנה ופשה אילן שנפשה קושרין אותו בשביעית כלומר לאחר שהגלני בגלות סורר דרכי, ד"א דרכי סורר, ראה הקב"ה שהייתי סורר ככן סורר ומורה לפיכך ויפשהני הבקייעני בענין שנא' (שם נ"ב ז') ותכקע העיר מיד שמני שומם.

[יב] דרך קשתו ויציבני כמטרה לחץ, בשם שמימיין המטרה והכל יורין בה כך שמני בגלות וכל האומות יורין כי ומניס אותי ובזוזין ומחרפין ומגדפין אותי.

[יג] הכיבא בכליותי בני אשפתה, אלו החצים שבתוך האשפה אלו הן ראנות הגלות ומציקות העמים וכן הוא אימר שחוק הייתי לכל עמי ולמה חסר מים אלו כשרים שהם אומה שפלה מכל האומות שנאמר (ישעיה כ"ג י"ג) הן ארץ כשרים זה העם לא היה.

[יד] ננינתם כל היום, מתלוצצים בישראל וכן הוא אומר באיוב (איוב ל' ט') ועתה ננינתם הייתי ואהי להם למלה ודוד הוא אומר (תהלים ס"ט י"ג) וננינות שותי שבר שהאומות אובלין ושותין ומשתכרין ומספרין בישראל ומלעיגין אותם.

[טו] השביעני במרורום, הרבן ראשון ושני.

[טז] ויגרם בהצין שני, הקב"ה¹⁰² אמר ליהוקאל (יהוקאל י"ב ג') בן אדם עשה לך כלי גולה, ר' חייא ורבא זרי שמעון בן חלפתא אמרו חמת וקערה ושפיה וכל אחר ואחר משתמש שנים או שלשה דברים, חמת ממלאה קמח ונותנה תחת ראשו, קערה אוכל בה ושוחה בה, ושפיה לש עליו וישן עליו, אמר הקב"ה אני אמרתי (שם כ"ד כ"ד) והיה יהוקאל לכם למופת ככל אשר עשה בן תעשו ואתם לא עשיתם בן אלא גליתם ולא היה במה ללוש והיו נומות עושין בארץ ולשין בהן והצרות מרבקין בעיסה והן אובלין ושנם קרות, שנאמר ויגרם בהצין שני ורומה (משלי כ' י"ח) ואחר ימלא פיהו הצין, ויגרם, לשון (תהלים קי"ט ב') גרסה נפשי לתאוה, והוא לשון שבור כלומר אמר דוד נשתברה נפשי לתאוה של הקב"ה.

הנפשני באפר, הטביעני בתוך האפר. הנפשני¹⁰³) אין לו דמיון במקרא והוא לשון תלמוד כופש לשון אונס.

[יז] ותזנח משלום נפשי, על עון אשר זנחה משלום נפשי שזנחתי התורה שכתב בה (משלי ג' י"ז) דרכיה דרכי נעם וגו' על כן נשיתי טובה יצאתי בגלות ונשיתי ארץ טובה ורחבה וכן הוא אומר (הושע ח' ג') זנח ישראל טוב אויב ירדפו, מה טעם אויב ירדפו משום דזנח ישראל טוב.

[יח] ואומר אבד נצחי, וכי ואומר לפי הצרות שבאו עלי וארך הנלות יש לי לומר אבד נצחי, אבל תחלתי מדי'. כענין שנאמר (תהלים קי"ט ב') קוה קיותי ד' ואומר (שם מ"ב ו') מה תשתוחחי נפשי.

[יט] זכר עניי ומרודי, אמרה כנסת¹⁰⁴) ישראל לפני הקב"ה וזכרת אני בעניי על המרדים שמרדתי ולענה רויש שהושקתני בכל דור ודור שהם עומדים עלינו לכלותינו.

[כ] זכור תזכור ותשוח עלי נפשי, אמרה כנסת¹⁰⁵) ישראל לפני הקב"ה רבנו ש"ע בטוחה אני כי זכור תזכור מה שעשו לי אומות העולם אבל תשוח עלי נפשי, עד שתבא הנקמה עליהם נפשי משתוחחת. [כא] זאת אשיב אל לבי, כי כתבת בה (דברים ל"ב ל"ז) כי ידין ד' עמו ועל עבדיו יתנחם ואומר (שם שם מ"ג) כי רם עבדיו יקום ונקם ישוב לצריו וכן דור אמר (תהלים קי"ט צ"ב) לולא תורתך שעשועי או וגו' וכפשוטו של פסוק זאת אשוב אל לבי חסד על החסד שאמר למטה.

[כב] חסדי ד' כי לא תמנו, חסדי ד' לא תמנו חסדי ד' בכל דור ודור עם ישראל שכן אמר ישעיה (סיג ו') חסדי ד' אוכיר תהלות ד', תחלה יצאו ממצרים בחסרו בצדקתו הוציאם לא בזכותם הוציאם אלא כי אם בחסדו, וכן כשהקב"ה ירצה לקבץ את ישראל מן הנלות לא מפני מעשיהם הטובים אלא למענו שנאמר (יחזקאל ל"ז כ"ב) לא למענכם אני עושה בית ישראל כי אם למעני ולמען שמי המחולל בניים לכן הוא אומר חסדי ד' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו, חסדי ד' גדולים הם כי לא תמנו בין האומות, כי לא כלו רחמיו אשר הבטיחנו כי אני ד' לא שנית ואתם בני יעקב לא בליחס, ואומר (ירמיה ל"א י"א) כי אעשה בלה בכל הנוים אשר הפיצותיך שמה אך אותך לא אעשה בלה.

[כג] חדשים לבקרים, חדשים אתה עתיד לעשות את ישראל כענין שנאמר הנני בורא חדשה¹⁰⁶) עתה תצמח בארץ נקבה תסוכב נבר ואומר (ישעיה ס"ז כ"ב) כי באשר השמים החדשים והארץ החדשה. לבקרים, אתה עתיד להצמיח כל רשעי ארץ. ס"א חדשים לבקרים, מתוך שאתה מחדש בכל בקר ובקר נשמתנו יודעים אנו שרבה אמונתך לגאלנו.

[בד] חלקי ד' אמרה נפשי, אמרה ננסת ישראל לפני הקב"ה רבונו שיע לא בחרתי לאלוה אלא באלהי השמים והארץ שנאמר (תהלים ט"ז ה') ד' מנת חלקי וכוסי וגו' כי חלק ד' עמו על כן אוהיל לו, כמו שנאמר (ישעיה ל' י"ח) אשרי כל חובי לו.

[בה] טוב ד' לקויו, יכול לכל תיל לנפש תדרשנו שנא' (דברים ד' כ"ט) כי תדרשנו¹⁰⁶ ככל לבבך וככל נפשך.

[בז] טוב ויחיל ודומם, טוב הוא לישראל ליחל להקב"ה בענין שנאמר (תהלים ק"ל ז') יחל ישראל אל ד' כי עם ד' החסד, ודומם, זהו שאמר דוד (שם ל"ט ב') אמרתי אשמרה רובי מחטוא בלשוני, לתשועת ד', עד שתביא ישועה מלפני הקב"ה.

[כז] טוב לגבר, אמר ירמיה אלולי היתם נושאים עול מלכות שמים מתחלה לא גרמתם לעצמכם גלות שנאמר (משלי כ"ב ו') חנוך לנער אלא למימי אבותיכם סרתם מאחרי לפיכך תפשתם הדרך עד שגליתם.

[כח—כט] ישב בדד וידום, כיון שראה אדם שייסורין באין עליו לא יחא מבעט בהם כלומר מאחר שגליתם תסבלו עול הגוים, כי נטל עליו, כי כן הקב"ה נטל עליו וננורה גורה עד עת קץ לפיכך יתן ישראל בעפר פיהו ויפול כההנונים לפני בוראו ככל יום ויום, אולי יש תקוה, אולי יזכור להם זכות אברהם אביהם שאמר (בראשית י"ח כ"ז) ואנכי עפר ואפר. [ל] יתן למכהו לחי, בענין שאמ' ישעיה (נ"ו ז') גוי נתתי למכים. [לא] כי לא יזנח לעולם ד', בענין שנאמר (שם נ"ז ט"ז) כי לא לעולם אריב.

[לב] כי אם הונגה ורחם כרוב חסדיו, חסדו כתיב למה ושיה (תהלים צ"ה ג') זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל.

[לג] כי לא ענה מלבו, כלומ' כשהקב"ה מביא צרה על ישראל אינו מביא אותו ברצונו שהוא רוצה לענותם אלא למה וינה בני איש, על שהוא רואה אותם מתנאין בעצמן ומתנשאים על זה הוא משפילם עד גיא שאול תחתית ומנין שהקב"ה אינו חפץ במיתת הרשע שנאמר (יחזקאל י"ח כ"ג) החפץ אחפון במות המת, ד"א וינה, ויכה כמו¹⁰⁷ נתנו גנתו כלומר ואף לא הכה בני איש מלבו.

[לד] לדכא תחת רגליו, להודיע לכל שהוא שליט בעולמו ויש לו כח לדכא תחת רגליו כל בני אדם נקראים אסירים בעולם שנא' (איוב י"א י') אם יסגור ויחליף ויקהול כדי שיחורו בתשובה ודומה לו (דברים ו') והם תוכו לרגלך.

[לה] להטות משפט נבר, בתמיה כלומ' אין הקב"ה רוצה להטות משפטו של אדם, ולמה אמר נבר בענין שנאמר (תהלים קכ"ה ד') כי כן יכורך נבר ירא ד' כלומר בזמן שיש צדיקים אין הקב"ה רוצה להטות

דינם ולא כל דין שום אדם בעולם שהוא ירא שמים. נגד פני עליון שאין לפניו לא משוא פנים ולא מקה שוחד ולא עולה ואי אפשר שיהיה הקב"ה מטה משפט נבר.

[לו] לעות אדם בריבו, אינו ראוי לפני הקב"ה לעות את האדם בריבו אלא כי שועל אדם ישלם לו. כך הרבה היה רוצה הקב"ה שיהיה ישראל על אדמתם אבל בעונם גלו.

[לז] מי זה אמר ותהי, כלומר כל זמן שהקב"ה היה חפץ בישראל מי זה מן האומות אמר ותהי מחשבתו, שהרי פרעה אמר (שמות א' כ"ב) כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו הלא ד' לא צוה ובשביל שלא צוה ראה מה כתיב (שם שם י"ב) וכאשר יענו אותו בן ירבה וכן יפרוץ, פרעה אמר (שם ט"ז ט') ארדוף אשיג וכתיב (שם שם ד') מרככות פרעה וחילו, סיסרא בא על ישראל (שופטים ד' י"ג) בתשע מאות רכב ברזל, והקב"ה לא צוה לפיכך נחל קישון גרפם, סנחריב עלה על ירושלם וחרף ונרף והקב"ה לא צוה וראה מה כתיב (מ"ב י"ט ל"ה) ויצא מלאך ד' ויך במחנה אשור, אבל נבוכדנצר בעבור שצוהו הקב"ה מיד עלה בירושלם והצליח כענין שנאמר (ירמיה כ"ז ו') ועתה אנכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנצר.

[לח] מפי עליון לא תצא, אמר ⁽¹⁰⁸⁾ ר' אלעזר בשעה שאמר הקב"ה למשה (דברים ל' ט"ז) ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב מאותו שעה מפי עליון לא תצא הרעות והטוב כלומר מיום שנתנה התורה מיד נתן ענשה ושכרה ועל לא שמרו ברית ד' אלהים גלו ולכך נאמר מפי עליון לא תצא, כלומר מפי הקב"ה לא יוצאין אלא מפי התורה.

[לט] מה יתאונן אדם חי, ר' ⁽¹⁰⁹⁾ יודן אמר מה יתאונן אדם חי כלומר למה יתאונן אדם ויאמר כי אבדה תקתי על שחטאתי אבדה תקותי, חי, כל זמן שהוא חי יכול לעשות תשובה, נבר על חטאיו, חטאו כתיב אפי' על חטא אחד צריך תשובה יתנבר על יצרו ויהווה בתשובה לפני הבורא וכן הוא אומר (קהלת ט' ד') כי מי אשר יחובר אל כל החיים יש בטחון.

[מ] נחפשה דרכינו ונחקורה, אחר נחפשה דרכינו כענין שני (צפניה א' י"ב) אחפש את ירושלם בנרות, ונחקורה במעשינו אחרי כן ונשובה עד ד' ואומר (הושע י"ד ב') שובה ישראל עד ד' אלהיך.

[מא—מב] נשא לבבנו אל כפים, נחזור בתשובה ונתפלל לפני הבורא בכל לב, אל כפים, עם נשיאת כפים כענין שנא' (תהלים קמ"ב ו') פרשתי ידי אליך ואחר כך אל ד' בשמים תפלתנו והיה נכונה לפני הקב"ה ורז"ל אמרו ⁽¹¹⁰⁾ נשא לבבנו אל כפים נשוב דעתנו אל מעשה ידי כפינו ונשליכה ממנו ואז התקבל תפלתנו לפני אבינו שבשמים והמשילו משל לאדם שתופש השרץ בידו ומובל עד שלא זרק מידו לא עלתה לו טבילה

רב הונא בשם רב יוסף אמר אנחנו פישענו ומרינו באמונתנו אתה לא חסת
באמונתך אלא סכות באף ותרדפנו.

[מג] סכות באף ותרדפנו. כנכור שמישים הצינה לפניו והחריב בידו
ומכה בכל כחו ואין הצינה צריכה אלא מפני היראה, אלא כדי שלא תרחם
עליהם סכות לך.

[מד] סכות בענן לך, כלומר שעתים הם לתפלה ואותו הזמן
סכות בענן לך דאמר ליה¹¹¹) שמואל לר' חנינא בר פפא שמעתי עליך
שאתה בעל אנדה מהו סכות בענן לך אמר ליה שערי תפלה פעמים
פתוחים פעמים נעולים וכן הוא אומר (שם ס"ט י"ד) ואני תפלתי לך ד'
עת רצון.

[מה] סחי ומאוס, על שסכות בענן לך והאריך גלותנו וכמה
תחנות וכמה בקשות ישראל עושין בכל יום ויום ובכל דור ודור, דור אחר
דור על בן סחי ומאוס הושמנו בקרב העמים שהם עצמם תמיהין על ארך
גלותנו והיאך עובנו אלהינו לאורך זמן כזה שיודעים גלות מצרים וגלות
בבל היה לומן וזה ארך הרבה והם תמיהים על אשר האריך הקב"ה אפס
עליהם וקצף על בניו כמה שנים וזה אינו אלא מפני שסכות בענן לך.

[מו] פצו עלינו פיהם, אמר הואיל וכל כך נוטשנו בגלות אין
להם תקוה ותחלת, לכך אמר ירמיה פצו עלינו פיהם, ראה ברוח הקדש
אורך הגלות ואמר עתידין אומות העולם לפצות פה על ישראל ולומר להם
אין ישועה לכם באלהים סלה.

[מז] פחד ופחת היה לנו, אמר ישראל בין שראינו ארך הגלות
אחזנו פחד ופחת של אומות, אלו הצרות שהן כמו השוחות והפחתים
השאת והשבר שנאה ושכרון שאיתם של אומות העולם משבר את לבנו
שעומדים עלינו בכל יום ויום להוציאנו מתחת תורת אלהינו ועל אלה

[מח] פלגי מים תרד עינינו, על שארך על עמי הקיץ וכן הוא
אומר (ירמיה ח' כ"א) על שבר בת עמי השברתי.

[מט] עיני נגרה, כמים המוגרים במורד, ולא תרמה מאין הפוגות.
של אומות העולם שאין מפינין מגירות כמו (איכה ב' י"ח) אל תתני
פוגת לך ואל תדום בת עיניך וכמו (חבקוק א' ד') על בן תפוג תורה.

[נ] עד ישקיף וירא, עד יערה עלינו רוח ממרום עד יכונן עד
ישים את ירושלים וכן הוא אומר (תהלים קי"ב ב') כי השקיף ממרום ד'
משמים אל ארץ הביט לשמוע אנקת אסיר וגו'.

[נא] עיני עוללה לנפשי, כלומר עיני ניערה על נפשי מכל
איברי מצאנו שהגידים של אדם נקראו בנות כמו (קהלת י"ב ד') וישחו כל בנות
השיר, עירי, גופי¹¹²) וכן הוא אומר (שם ט' י"ד) עיר קטנה ואנשים בה
מעט, ס"א עיני עוללה לנפשי, יותר הוקחתי עין הרע של עצמי שהייתי

רואה את עצמי בכל שלוח מכל בנות עירי מכל האומות שהיו סביבות ירושלים כמו הבנות ציון והם סביב ציון.

[נב] צוד צדוני כצפור. מנולה אל גולה צדוני עד שאני נמלט מתחת ידו של זה כענין שנא' (תהלים קכ"ד ו') נפשנו כצפור נמלטה עוד היו רודפים אחרינו ביוצא בהן וכן הוא אומר (שם ק"ב ט') שקדתי ואהיה כצפור בודד על גג מפנה לפנה ומגג לגג מאומה לאומה וממלכות למלכות. אויבי חנם, וכן הוא אומר (שם ל"ג ו') כי חנם טמנו לי.

[נג] צמתו כבור חיי. לא די שצמתו כבור חיי אלא שידו אבן כי אחר הנופל וכן הוא אומר (שם ס"ט כ"ז) כי אתה אשר הכית רדפו ועוד צמתו כבור חיי כמו (דניאל ו' י"ז) הניאל שהשליכו אותו לנוא אריוותא. [נד] צפו מים על ראשי אמרתי נגזרתי, כענין שנא' (תהלים קכ"ד ד') אזי עבר על נפשנו המים הזדונים ואומר (שם ס"ט ג') טבעתי כיון מצולה אמרתי נגזרתי כענין שאמר יונה (ב' ה') אני אמרתי נגזרתי מנגד עיניך בן ישראל אומר בנלות נגזרתי שנא' (יחזקאל ל"ז י"א) בן אדם כל העצמות האלה כל בית ישראל המה אבדה תקותנו נגזרנו לנו, אלו בנות הגלות.

[נה] קראתי שמך ד', כשם שיונה קראך ממעי הרנה וממצלות מים מבטן שאול כך ישראל קוראים מתוך הגלות מבין האומות שנקראו בור תחתיות שני' (תהלים פ"ח ז') שאתי כבור תחתיות ונו' שעתיד הקב"ה לשמוע תפלת עמו ישראל ולהוציאם לרויה ולרוחה.

[נו] שמעת, פרושו תשמע כדכתיב (שם פ"ה ב') רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב וכל הפרשה כלה ופרושה להבא תרצה ד' ארצך תשיב שבות יעקב, ללמדך שכל מה שעתיד הקב"ה לעשות כאלו נעשה וכן הוא אומר (ישעיה מ"ב ט"ז) אלה הדברים עשיתם ולא עובתם ומתרגמי' אעבדינון ולא שבקינון.

[נז] קרבת ביום אקראך, כל זמן שישראל בצרה בנלות מהם קוראין מתוך צרתה והקב"ה מושיעם.

[נח] רבת ד' ריבי נפשי, פרושו ריב ד' ריבי נפשי שמכבדין עולם עלי ומציקים נפשי לקבעני^{112a} מתורתך אעפ"כ מתהנן אנכי לפניך שתנאל חיי שלא ליטמע ביניהם.

[נט] ראית ד' עותתי, ראה היאך אומות העולם רצים לעותני מתורתך כענין שני' חבלי רשעים (תהלים קי"ט ס"א) עותוני¹¹³ מתורתך. שפטה משפטי, אין אדם יכול לשפוט משפטי מבלעדיך שנאמ' (דברים ל"ב ל"ז) ידון ד' עמו ועל עבדיו, וכן דוד אמר (תהלים ט' ה') כי עשית משפטי ודיני.

[ס] ראית כל נקמתם, תראה כל מה שהם עושים ותביא עליהם

נקמת דינם כי כל מחשבותם לוי (ב'שם) [בישעה] שיושבים בבתי ע"ז שלהם
 ובבתי משתותיהם אין כל מחשבותם אלא לוי וכן דוד אמר (תהלים קי"ט צ"ד)
 לוי קווי רשעים לאבדני אין כל מחשבותם אלא זה אעפ"כ עדותיך אחבונך.
 [סא] שמעת חרפתם ד' שהם מחרפים אותי שנאמר (שם פ"ט)
 אשר חרפו אויבך ד' כל מחשבותם להתגולל עלי ולהתעולל עלילות רשע.
 [סב] שפתי קמי והגיונם. אלו שהם קמים עלי שפתם והגיונם
 עלי כל היום. אומרין האיך נפלו בדינו אומה זו והאיך לא נפקדו עדיין
 והם עצמן תמהין על ארך מלכותם כי יודעין שאין בהם ממש וע"כ כל
 היום אנחנו להם למשל. וכן הוא אומר (שם ק"ב ט') כל היום חרפנו אויבי
 מה כל היום. דוד אחר דוד וכן הוא אומר (שם מ"ד כ"ג) כי עליך הורגנו
 כל היום. כל היום כלמתי נגדו.

[סג] שבתם וקימתם הביטה אני מנגינתם. מקום ¹¹⁴) ריש
 כמו נאצר נאצר שהם רוגנים עלי.

[סד] תשיב להם גמול ד'. וכן אמר ישעיה (נ"ט י"ח) כעל
 גמולות כעל ישרם וכן אמר דוד (תהלים כ"ח ד') תן להם כפעלם וגו'.

[סה] תתן להם מננת לב. שרף הרעת והוא לשון יוון
 אמנינא ¹¹⁵). תאלת. מגזירת אלה נשמע וכן תאנה מן (יחזקאל כ"א י"ג)
 אנה לידו (מ"ב ה' ז') מתאנה לוי. תאלתך כל האלות שאמרת ושכתבת
 בתורתך (דברים ל"ז) ונתן ד' אלהיך. כל האלות האלה יחולו עליהם.

[סו] תרדוף באף ותשמידם. בענין שני (מיכה ה' י"ד) ועשיתי
 באף ובחמה. מתחת שמי ד'. מתחת מפרס השמים שלא יהיה להם זכר
 בעולם שאתה ד' איש מלחמה שאתה קנוא ונוקם ד' ואומר (ישעיה מ"ב י"ג)
 ד' נכבד יצא וגו'.

ד.

[א] איכה יועם זהב. כלומר איכה החשיך הזהב הוא נוי אנשי
 ירושלים שהיו דומין לזהב ומתוך הצרה החשיך ודומה לו (יחזקאל ל"א ח')
 ארוזים לא עממוהו. ישנה הכתם הטוב ^{115a}). ישחיה גופם דומה לאבנים
 טובות ומרגליות ושנה מראיתם. תשתפכנה אבני קדש. אלו דמי הצדיקים
 שבישראל שהיו דומין לאבני קדש ונשתפכו בראש כל חוצות.

[ב] בני ציון היקרים. שהיו צנועים בכל מעשיהם. יקרים. מה
 היתה יקרותם בשעה שהיה אחר מהם נושא אשה גדולה הימנו היתה
 סעודתו יותר מהצנוע ¹¹⁶) ואם קטנה הימנו היה עושה הצנוע יותר מסעודתו.
 ועוד זה היה יקרותם שלא היו נכנסין לסעוד אא"כ יודעין מי ישב עממן

ולא היו יושבין בדין¹¹⁷) אלא אי"ב יודעין מי ישב עמהן שנאמר (שמות כ"ג א') אל תשת ירך עם רשע ועוד זאת היתה יקרותן תני ר"ש בי"ג אומר מנהג¹¹⁸) גדול היה בירושלם בשעה שהיה יושב בסעודה היתה מפה פרושה על פתחו וכל זמן שהיו רואין את המפה היו האורחין נכנסין לבית נטלה המפה לא היתה רשות לאחד מהם לנכנס וכאלה הענינים רבים במדרש איכה. המסולאים בפו. ולהלן הוא אומר (איוב כ"ח ט"ז) לא תסולה בכתם אופיר, והוא כלומר לא תערוך התורה והחכמה בכתם אופיר וכו' לכך נאמר המסולאים בפו. בערך דמות הפו היתה דמות בשר בני ירושלם מעונינים ומפונקים צחים ואדומים ונאים כמו פו וכשעת הכשלון נחשבו לבלי חרש. כלומר אותם בנופם הנאים איכה נחשבו לנבלי חרש שבין שנשבר אין לו תקנה כך היו מושלכין באשפתות. מעשי ידי יוצר שנאמי (ירמיה י"ח ו') הנה כחומר ביד היוצר¹¹⁹) כן אתם שני כתי ישראל.

[ג] גם תנין חלצו שד. כלומר אע"פ שדרך התנין שהן מתאבזין על בניהן ואין נותנין לבניהן להנק. עד שיבכו הרבה ובשעה שהן מניקין בניהן¹¹⁹) על פניהם כדי שלא יראו את פניהם אדומים בבשר ויאכלו אותם, אע"פ גם אותם על כל זאת חלצו שד הוציאו שדיהן ומניקין בניהן אבל בני עמי נה' לאבזר כענינים במדבר שבין שיוולדת בנה שוב אינו חוזרת עליו וכן הוא אומר (מיכה א' ח') אעשה מספר כתנים ואבל ככנות יענה. התנים בניו סופדים אבל לא מתאבלין, אבל כנות יענה נאמר בה אבל, לעולם אינה חוזרת על בניה לכך נאמר בת עמי לאבזר לא היו חומלין על בניהן בהשתפך נפשם אל חיק אמותם וכתב קינה זה על קינות לבכות את ישראל להודיע כמה צרה נברה עליהן.

[ד] דבק לשון יונק, אמת המים היתה¹²⁰) באה מחניות פעם אחת עמדו הסוקרים והחריבו אותה והיה אחד מהם נוטל את בנו והולך לאמת המים ומבקש לשתות ולא היה מוצא מים לשתות והיה התנוק מרבק לשונו לאמת המים ומת. עוללים שאלו לחם וגו'¹²¹), אפי' פרוסה קטנה כענין שני (ישעיה נ"ח ז') הלא פרום לרעב לחמך לכך נאמי' בת לעמי לאבזר. [ה] האוכלים למערנים, שהיו אוכלים כל מיני מערנים. איך נשמו בחוצות, תפוחי רעב, האמונים עלי תולע, המלוכשים כנדים נאים כל מיני צבעונין ובתולעת שני. איך חבקו אשפתות, שהיו מתעפרין ומתפלשין בתוך האשפות.

[ו] ויגדל, עון בת עמי, כסדום לא חלו בה ידים אלא כמו רגע נהפכה. ויגדל עון בת עמי, אמר¹²²) ר' יהושע ור' נחמיה בשם ר' אחא נעשה כשבט יהודה מה שלא נעשה כסדום, כסדום כתי' (בראשית י"ח כ') וחטאתם ככרה מאד, ובשבט יהודה ובנימין כתיב (יחזקאל ט' ט') עון בת ישראל ויהודה במאד מאד. ס"א¹²³) ויגדל עון בת עמי כלומר יותר היתה

נקמתה מנקמת סדום. דאילו סדום לא נמסרה ביד אייב שישימחו בה אלא הקביה בעצמו נפרע ממנה אבל בת עמי חלו בה ידו האיובים שישו ברעתה וזו היא קשה מסדום וכן שמעתי מפי ר' משה שאמר מפי רבינו סעדיה ז"ל.

[ז] זכו נזיריה משלג. אלו שהיו ⁽¹²⁴⁾ מי השלג. צהו מחלב. אלו שהיו שותין את החלב. ס"א זכו נזיריה משלג. כלומר שריה היו מנזורים משאר העם בעשרם ובדמותם הנאה נקראו נזירים וכן הוא אומר בנחום ⁽¹²⁵⁾ (נחום ג' י"ז) מנזריך כארבה וטפסרוך כנוב גובי החונים בנדרות כיום קרה שמש זרחה ונודד ולא נודע ⁽¹²⁵⁾ מקומה איה. צהו שדון טהורים בנופם יותר מן החלב. ארמו עצם מפנינים. זה הכשר שעל העצם שריה אדום מן הפנינים. ספיר נורתם. כמו הספיר כך היתה יפה התיך מראית דמותם החושם והנחירים והשפתים וכל תקן הפנים היה כמו ספיר.

[ח] השך משחור תארם. יותר מן השחור שבו משחירין את העורות השך תארם של אותם שהיו זכים מן השלג צחים יותר מן החלב חזרו להיות שחורים. לא נכרו בחוונות. לא היה אחר מזכר את חברו על שצפד ⁽¹²⁶⁾ עורם על בשרם כלומר רבץ וכש היה בעיץ.

[ט] טובים היו הללי חרב מחללי רעב. שהם החללי חרב יזובו מדוקרים ומתים הם במהרה יותר מאותם שהיו מתים ברעב. מפני תנובות שדי. שאין להם מה יאכלו. ס"א ⁽¹²⁶⁾ טובים היו הללי חרב מחללי רעב. לפי שמי שמת ברעב מאריך בייסורין ואותו שמת בחרב מת לפי שעה אבל עכשיו שאומר שהם יזובו מדוקרים מתנובות שדי ע"כ זה הוא הטעם למה היו טובים הללי חרב מחללי רעב שאותם שמתו ברעב כשטועמים להם תנובות שדי ואוכלין הרבה נכקעו מעים שלהם שנקצרו מחמת הרעב מדוקרים מבוקעים וזוכ הטף מהמת נוזל וריעי שיצא הוץ לכריסם תוספת ריש ריית. מרתא בת בייתים ⁽¹²⁷⁾ עתירתא דירושלם הות אמרה ליה [לשלוחת] זיל איתי לי סמידא משוקא אדאזיל אודבן אתא אמר לה חוורתא איכא אמרה ליה זיל איתי לי אדאזיל אודבן אתא אמר לה חוורתא לויכא משקרא איכא אמרה ליה זיל איתי לי אדאזיל אודבן אתא אמר לה משקרא לויכא קמחא דשערי איכא אמרה ליה זיל איתי לי אדאזיל אודבין כיון החייה הכי אמרה אפוק אנא ואחוי דילמא אשכחנא מידי למיכל הות שלויפא מסנא איתייב פורתא בכרעה ומיתא קרי עלה ר' יודנן (דברים כ"ח נ"ז) הרבה כך והעטונה אשר לא נסתה כף רגלה הצנ על הארץ. איכא דאמרי נרונרות אכלה מררי צדוק ואיתניסא ומתה דר' צדוק הנה יתוב בתעניתא מ' שנין דלא איהרבו ירושלם ובכל יום ויום היו מביאין לפניו נרונרות ומוצצן ואיכלין.

[י] ידי נשים רחמניות, מקודם עבשיו בשלזו ילדיהן. היו לברות למו. שהיו סועדות אותם במקום לחם. בשבר בת עמי.

[יא] כלה ה' את חמתו, כענין שנאמר (דברים ל"ב כ"ג) הצי אכלה בס חצי כלין והם אין בלין. ס"א כלה ד' את חמתו, וישראל^{127a}) לא כלו ורחמיו לא כלו. שפך חרון אפו, ולא נותר עוד. ויצת אש בציון ותאכל יסודותיה.

[יב] לא האמינו מלכי ארץ, שהיו סנחריב לא הצליח בהם. כי יבא צר ואויב בשערי ירושלים, שכל אומה ולשון יהיו שולטין בה. [יג] מחטאת נביאיה, אלו נביאי השקר. עונות כהניה, כענין שנאמר (מיכה ג' י"א) כהניה במחיר וגו'. השופכים בקרבה דם צדיקים. ס"א מחטאת נביאיה, מחטאת שהיו עושין העם עם נביאיה ועם כהניה שהיו מכין את הנביאים ואת הכהנים. השופכים בקרבה דם צדיקים, של נביאים ושל כהנים.

[יד] נעו עורים בחוצות, כמו העורים היו נעים בחוצות. ננאלו בדם, של חולים. בלא יוכלו, האומות, ינעו במלבושיהן, של אנשי ירושלים. [טו] סורו טמא קראו למו, אמרו האומות לאנשי ירושלים סורו סורו אל תנעו, כך היו צועקים שרי האומות זה לזה שלא תנעו באלו הגיעולים כי נצו עם אלהיהם עד שהיו בשלותם היו נעים לפני בוראם גם נעו עתה כמו העורים. אמרו כנויים לא יסיפו עוד לגור בירושלים, וכן הוא אומר (תהלים ג' ג') אין ישועתה לו באלהים סלה.

[טז] פני ד' חלקם, כמו (שם ל"ד י"ח) פני ד' בעושי רע. חלקם כלומר אף ד' היא חלקתם ופזרתם בין האומות. לא יוסף להביטם, להשיב עוד שבותם. פני כהנים לא נשאו, על שלא מהדרים פני אדוניהם אלא והיה כעם ככהן, וזקנים, אלו אומות העולם מדה כנגד מדה בשם שישראל פני כהנים לא נשאו כך האויבים וזקנים לא חננו, זקנים, כתיב וזקנים קרי כלומר פני כהנים לא נשאו וזקנים לא חננו אומות העולם, או יבואו שניהם על ישראל, שפני כהנים לא נשאו וזקנים של עצמם לא חננו.

[יז] עודיניו תכלינה עינינו, כלומר עודיניו בארצנו תכלינה עינינו שהיו עינינו מיחלות אל עזרתנו הבל, אלו חיל מצרים ששלחו ישראל לבוא לעזרתם וכיון שנכנסו לים הראה להם הקב"ה כמין גופין תפוזין בים והם אומרים אלו לאלו מי אלו ומשיבין זה לזה אלו הפגרים שמתו בים סוף כשבאו ישראל ממצרים ומיד היו מתמלאין חימה אמרו העם שכך גרמו לאבותיהם אנו הולכין לעזרתם מיד הולכין וחוזרין להם למצרים לכך נאמר בצפיתנו צפינו אל גוי לא יושיע וכן אמר ישעיה (ל' ג'—ה') והיה לכם מעוז פרעה לבשת והחסות בצל מצרים לכלמה כל הובאיש על עם לא יועילו למו לא לעזר ולא להועיל כי לבשת וגם

לחרפה ואומי' (שם שם ז') מצרים הבל וריק יעווירו לכך נקראת לזאת רהב
הם שבת. ס"א עוודינו תכלינו עינינו. עדין היו מצפין לעורת הבל תוספת
רש"י המאור הגדול ז"ל.

[יח] צדו צעדינו. שלא היה יכול אדם לצאת בשוק ומיד נופלים
וצועקים הנה היהודי עובר. קרב קצינו כי בא ימינו. כי הגיע זמן הפרענות
ונתמלאת¹²⁸) הסאה וכן הוא אומר (שם ט' ד') כי כל סאון סאון ברעש
וגו'. ס"א צדו צעדינו נשמו אורחותינו¹²⁹). כמו (ויקרא כ"ו כ"ב) ונשמו
דרכיכם מתרגמי' ויצדיין אורחתכון.

[יט] קלים היו רדפינו מנשרי שמים. וכה"א (חבקוק א. ח') וקלו
מנשרים^{129a}) סוסיו וחרו מואיבי ערב. מנשרי שמים. שהם מנביהין לעוף
ומכויס לעוף מרחוק כך היו חיל כשדים זרוין וממהרין לבא על ירושלם.
על ההרים דלקונו. שלא יהא אחד מהם נצול, כמדבר ארכו לנו. לתפשונו.

[כ] רוח אפינו משיח ד' נאמר¹³⁰) על יאשיהו אשר נלכד
בשחיתותם של אומות שהיינו סבורים עליו כי אם היה חי היינו חיים בצלו
בנוים בזכותו היינו בנוים ביניהם ויש¹³¹) לומר על צדקוהו שהיה משיח
ד' ונלכד דכת' (ירמיה לט ז') ואת עיני צדקוהו עור. אשר אמרנו. שהיינו
אומרים בצלו נחיה בנוים שאם היה הוא בחיים ממנה והיה אותו עור¹³²)
מלך בבל עלינו ונותן לו מס.

[כא] שישי ושמחי בת אדום. הוא שאמרנו שירמיה היה מקונן
על בית ראשון ועל בית שני ואמר לו הנביא לאדום זה טיטוס ואספסיינוס
שהחריבו בית המקדש בשניה כל מה שתוכלו להיות שישה ושמחה שישי
ושמחי כי לא לנצח תשמחי גם עליך תעבור כוס התרעלה כוס החימה
כאשר עשית כן יעשה לך גמולך ישוב בראשך. תשברי ותתערי. וכן הוא
אומר (ירמיה מ"ט י"ב) כי כה אמר ה' הנה אשר אין משפטם לשתות
הכוס שתה ישתו ואתה הוא נקה תנקה לא תנקה כי שתה תשתה. ותתערי.
כמו (שם נ"א י"ב) ערער תתערער. ס"א שישי¹³³) ושמחי בת אדום. כאדם
שאמר לחבירו ורואהו שהוא עושה שום עבירה ואמר לו עשה עשה כל
העבירות שיבאו לידך. כי דע לך כי על כל אלה יביאך אלהים במשפט.
אף כאן ראה הנביא לאדום ששמח במפלתן של ישראל אמר שישי ושמחי
כי גם עליך תעבור כוס שעבר על ישראל ושתית ומצית עד שתערי כל
הכוס ואוי לאומות שעדיין לא טעמו כוס התרעלה ועדיין עתידין לשתות
ואשריהם לישראל ששתו כבר מיד ד' את כוס חמתו לא תוסיפו לשתותה
עוד ההוא דכתוב תם עונך בת ציון נלה על השאתיך ולקית כבר. תוספת
ר"ש ר"ת.

[כב] תם עונך בת ציון. זה סימן טוב לישראל בזמן שאדום
תתחיל ללקות מיד תם עונך בת ציון לא יוסף הקב"ה להגלותיך. פקד

עונך בת אדום. זה מעשה בית ראשון, גלה על השאתיך זה מעשה בית שני וכן דוד אמר (תהלים קל"ז): זכור ד' לבני אדום את יום ירושלים האומרים ערו ערו עד היסוד בה.

ה.

זכור ד' מה היה לנו, אמר¹⁸⁴ ר' ברכיה אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה צויתנו (דברים כ"ה י"ז) זכור את אשר עשה לך עמלק אנו שבחה מצויה בנו אתה שאין לפניך לא עולה ולא שבחה אתה תזכור וכן הוא אומר זכור ד' לבני אדום את יום ירושלים. הביטה מקרוב, בענין שנאמר (מ"א י"ט ו') ויבט והנה מראשותיו עונת רצפים וראיה מרחוק בענין שנאמר (בראשית כ"ב ד') וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק, כלומר כל הגליות המפורות בכל העולם הקרובות והרחוקות.

[ב] נחלתנו נהפכה לזרים כמו שאמ' אסף (תהלים ע"ט א) אלהים באו גוים בנחלתך וירמיה קראה נחלתנו. בתינו, זה מקדש ראשון ומקדש שני, לנכרים שהיו קדש קדשים ועתה ל"שקוצים (בור) [שקוין] שומם.

[ג] יתומים, כמו היתומים שאין להם עוזר, ואין אב, כלומר יש אב ואין עתה עוזר, כי רחק ממנו בעונינו. אמותינו כאלמנות, זו כנסת ישראל שהיא בלא נביא ולא חוזה ואין מלך ואין שר ואין זכה ואין מנחה.

[ד] מימינו ככסף שתינו, אפי' ללמוד תורה אין מניחין אותנו עד שאנחנו נותנין להם שוחד, עצינו במחיר יבאו, אלו פרי האילנות כלומ' אלו טעמי תורה שאנחנו נותנין שבר להשכיר את הגוים להוליכנו מעיר לעיר לשמרנו מפני עם הארץ.

[ה] על צוארנו נרדפנו, על שהיו רואין את בחורי ישראל יפה קומה ונאין בצואריהן והיו מתקנאין בהם ומביאים אותם ועומסין אותם ורודפים אחריהן כדי ליגען ולכסף קומתן, יגענו, למצוא מחיה ולאכול, ולא הונח לנו, ולא היו מניחין אותנו כי אנחנו מקבצין והם נושלין, או ולא הונח¹⁸⁵ לנו, ולא מצאנו מנוחה בענין שנאמר (דברים כ"ח כ"ה) ובגוים ההם לא תרניע.

[ו] מצרים נתנו יד, בענין שנאמר (ישעיה ל"א א') הוי הוורדים מצרים לעזרה, אשר לשבוע לחם, לאשור היו עובדים כדי לשבוע לחם בענין שנאמר (הושע ה' י"ג) וישלך מלך ירב וגו'.

[ז] אבותינו הטאו ואינם, הם בכו בכיה שלא לצורך, ואנחנו עונותיהם סכלנו, בכיה¹⁸⁶ (יהם) הוקבעה לנו.

[ח] עבדים משלו בנו, זה נבזרוארן וכן כל כיוצא בו. פורק אין מידם, של אומות ולא להודיע עד מה.

[ט] בנפשו נביא לח מנו, אם נצא לשרה אנחנו מסכנין בנפשו מפני חרב המדבר וכן עוד היום אדם מישראל הולך בסחרתו והוא מסוכן בנפשו מפני חרב האומות.

[י] עורנו זה עור שעל בשרינו, כתנור נכמרו, כאלו נשרף כתנור כמו שאמרו ז"ל בתלמוד¹³⁷ בושלא כומרא, מפני זלעפות רעב, נשרפו עורינו מפני הרעב נכמרו בלעזו ארפדו¹³⁸ כל דבר נשרף באש הוא נקוץ בושלא כומרא על שם שמקבצין התאנים לכלי אחד שיתבשלו והם נקויצים.

[יא] נשים בציון ענו בתולות כערי יהודה, הסר¹³⁹, מלמד ששנים בלבד ענו.

[יב] שרים בידם נתלו, אלו¹⁴⁰ הנוכרים שהם תולין אותם ומייסדין אותם לתת ממון, פני זקנים לא נהדרו, אלא היו מכין אותן ומורטין אותן כדי לתן ולהראות להן ממון.

[יד] זקנים משער שבתו, אלו זקנים שגלו, בתוריהם גם הם שבתו ונעדרה ונאספה כל ששון וגילה כענין שנאמר (ירמיה ו' ל"ד) והשבתי מערי יהודה ומחוצות ירושלים קול ששון וגו'.

[טו] שבת משובש לבנו, מיום שחרב בית המקדש אין שמה שלמה בעולם, נהפך לאבל מחולנו, תחת המחלות שהיונו עושיין נהפך לאבל (תהלים קל"ז) אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתו זה אפר מקלה שמשמיין ת"ל ח"ך¹⁴¹ על ראשם בעת התניתם.

[טז] נפלה עטרת ראשנו, זו התורה שנמסרה ביד זרים, אוי נא לנו כי חטאנו, כי עונותינו הטו וחטאתנו מנעו הטוב ממנו, תנן התם במס' סוטה¹⁴² בפולמוס של אספסיונוס גורו על עטרות כלות התנים ועל האירוס ושלא תצא אשה בפולפורין בתוך העיר.

[יז] על זה היה דוח לבנו, אמר ר' אלעזר¹⁴³ בנו של ר' יוסי הגלילי ומה האשה הזאת על ידי שפורשת מבעלה שבועה ימים נקראת דוח (ראה ויקרא ט"ז ל"ג) אנו שפרשנו מבית היינו הרי כמה שנים על אחת כמה וכמה שיהא דוח לבנו.

[יח] על הר ציון ששמים שועלים הלכו בו, וכבר¹⁴⁴ היו ר"ג ור' יהושע ור' אלעזר ור' עקיבא מהלכין בדרך ושמעו קול המונה של רומי מאנטיפרס רחוק ק"ך מילין התחילו הם בוכין ור' עקיבא משחק, אמרו לו לר' עקיבא מפני מה אתה משחק, אמר להם ומפני מה אתם בוכים אמרו לו מיום הללו עובדים לאילנים ומקטרים לעצבים ויושבין לבטח ובשלוח ואנו בית הרום רגלי אלהינו נשרף באש ולא נבכה, אמר להם

ולכך אני משחק אם למכעיסיו כך לעושי רצונו על אחת כמה וכמה. שוב פעם אחת היו עולין לירושלם כיון שהגיעו לצופים קרעו בגדיהם כיון שהגיעו להר הבית ראו שועל יוצא מבית קדש הקדשים התחילו הם בוכים ור' עקיבא משחק, אמרו לו מפני מה אתה משחק אמר להם ומפני מה אתם בוכים אמרו לו מקום שכתוב בו (במדבר א' נ"א) והור הקרב יומת נתקיים בו הפסוק¹⁴⁵ דכתיב (ישעיה ח' ב') ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה, ובי מה זה אצל זה, אוריה אצל זכריה. אוריה בבית ראשון וזכריה בבית שני, אלא מקיש נבואתו של זה לנבואתו של זה בנבואתו של אוריה נאמר (ירמיה כ"ו י"ח) ציון שדה תחרש (שם שם כ') וגם איש היה מתנבא בשם ד' אוריה בן שמעיה מקרית יערים וינבא בכל דברי ירמיה, וגם מוסיף על ענין ראשון, כשם שמביח המורשתו אמר ציון שדה תחרש וירושלם עיים תהיה והר הבית לבמות יער, כך אמר אוריה שנאמר וגם איש היה מתנבא (שאין) [שכן] אתה מוצא פסוק זה במיכה המורשתו וממנה אתה למד לאוריה, ובנבואת זכריה כתיב (זכריה ח' ד') כה אמר ד' עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלם ואיש משענתו בידו מרוב ימים, דיאתיקי שמקצתה קימת כולה קימת ומתקיימין דברי אוריה מתקיימין דברי זכריה. עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה מתירא אני על נבואתו מזכריה שאיני[ה] מתקיימ[ת] עכשיו נתקיימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה תתקום. כלשון הוה אמרו לו עקיבא נחמתנו עקיבא נחמתנו.

[יט] אתה ד', אמר הנביא רבונו של עולם (ראה תהלים ק"ב כ"ח) אתה הוא ושנותיך לא יתמו אתה ד' לעולם תשב ויודך בכל משלה.
 [ב] למה לנצה תשכחנו, הלא אתה מלכו של עולם ואין זולתך אלהים ואין מבלעדיך מושיע למה הארכת עלינו הגלות.
 [כא] השיבנו ד' אליך ונשובה, בירושלם עיר קדשך כבתחלה. ונשובה, ונשוב כת', כלומר תתן לנו לב ונשובה אל מצותיך ונשוב לקדמותינו. חדש ימינו כקדם. כימי עולם וכשנים קדמוניות כי הכל [ב] יודך ואין מי מעכב.

[כב] כי אם מאס מאסתנו. אעפ"כ שמאס מאסתנו. קצפת עלינו עד מאד, על דם נקי ששפכנו עד מאד על שהרבינו להבעים עד מאד אף על פי בן השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם אמר¹⁴⁶ ר' חלבו עתיד הקדוש ברוך הוא לעשות מחול לצדיקים בנגן ערן והוא יושב ביניהם וכל אחד ואחד מראהו באצבע שנא' (ישעיה כ"ה ט') ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה ד' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו והקדוש ברוך הוא עתיד לבנות חרבות ירושלים כענין שנאמר (יחזקאל ל"ו ל"ז) אני ד' בניתי

הנהרסות נשעתי הנשמה. ונוכה לראות מלכות משיח בן דוד במהרה
בימינו ונאמר אמן.

נשלם פירוש איכה.

אתה תקום תרחם ציון ותקבץ נדחי ישראל כבראשון ויזבת לך
שם תודה וזחי שלמים וגם זחי נדבה.

Berichtigungen zum hebräischen Theil.

S. 3 Z. 19 st. ירמיה ח' ט"ו l. ירמיה ט' י"א, das. Z. 20 ist nach הארץ d. W. נצחה zu ergänzen. S. 5 Z. 3 vor אתי zu ergänzen (שה"ש ד' ח'), das. Z. 7 st. השרת l. עשרת, das. Z. 12 nach בתחלת füge hinzu החיבה. S. 6 Z. 13 nach לכם l. בכיה. S. 7 Z. 5 st. וכל l. וכל, das. Z. 11 ist nach נפשי d. W. יגוי zu ergänzen, das. Z. 18 vor לא l. כי.

das Wort טאן von טאה Mass ab. Der Urheber dieser Erklärung ist Saadia in seinem Commentar zu Jes. 9, 4 **וְאִן כָּדָּ כִּיִּל יִכְמִיל**

vgl. auch Ibn Balaam's Commentar das. (ed. Derenbourg in der Revue des Etudes juives, Band 18 [1889] p. 79: הו ענד אלמפסר מן טאה: אלדי הו אלכיל כמעני אנה כול לה באלכיל אלדי באל לגורה עליו מעני במדה (שאדם מודד מודדן לו).

129) Vgl. A. Geiger's Nachgelassene Schriften V, p. 51 ff.

129 a) Bibelt. hat מנבחים vgl. de Rossi variae Lectiones, vol. III p. 205.

130) Babli Taanit 22 b.

131) Vgl. Th. Nöldeke, Alttestamentliche Litteratur p. 144.

133) Das Wort עיר ist nach עלינו zu setzen.

133) Dieses טיא findet sich wörtlich in Kara's Commentar und es dürfte hiermit ein fernerer Beweis geliefert sein gegen die Behauptung Buber's (Einleitung p. 60 A. נ"ב), der diese Erklärung in Raschi finden wollte.

134) Echa rabb. z. St.

135) Vgl. Kara's Commentar in der Ausgabe von Hübsch. Dasselbst werden beide Erklärungen angeführt, jedoch wird letztere aus grammatikalischen Gründen verworfen, da הוניה mit Dages (Kara hatte in seinem Bibelt. הוניה mit Dages, vgl. Hübsch z. St.) nicht diese Bedeutung haben kann. Vgl. Gesenius, Hebr. Gramm. 25. Aufl. p. 200 Anm. 9.

136) Vgl. Babli, Taanith f. 29.

137) Babli, Berachoth 42.

138) Im Ms. Jellinek heisst es אר"פריו Buber, Einleitung p. י"ה liest אכפריו und löst es in αποστρω auf.

139) Echa rabb. z. St.

140) Ibid.

141) Vgl. Babli, Baba batra 60 b. Die Abbreviatur ח"ך ist in היום לחתן כלה aufzulösen.

142) Babli, Sota 49 a.

143) Echa rabb. z. St.

144) Babli, Makkot 24 a.

145) Nach שועלים הלכו בו ולא שיעלים הלכו בו ואל שיעלים zu ergänzen, wie es im Talmud a. a. O. heisst. Nach דכתיב sind die Worte אני מצחק לך einzuschieben, mit denen im Talmud a. a. O. die Antwort des R. Akiba beginnt.

146) Talmud babli, Taanith 31.

115) Buber in seiner Einleitung zu Lekach Tob p. י"ח löst das Wort אַמְנִינָא in *μᾶνία* (Wahnsinn) auf; vgl. auch Delitzsch, biblische Psychologie p. 247.

115 a) Ueber die Lesart ישנה vgl. de Rossi, *variae Lectiones* vol. III p. 245.

116) Vgl. Echa rabb. z. St. הצניע ist in הוצאה zu emendieren.

117) Vgl. Sanhedrin 23 a.

118) Vgl. Baba bathra 93 b.

119) Bibeltext hat אתם בירי בית ישראל.

119 a) Nach בניהן sind wahrscheinlich die Worte משימין מסה zu ergänzen. Vgl. auch Echa rabb. z. St.

120) Ibid. z. St. Das Ms. hat מענייהם was hier keinen Sinn giebt. Wir emendieren nach Midrasch z. St. מהניות.

121) Ibid.

122) Ibid.

123) Dieses ס"א findet sich wörtlich in dem Commentar Kara's. Der hier erwähnte משה ר' wird im Msc. Jellinek zu Vers 7 citiert (vgl. das Citat bei Buber, Einleitung p. כ"ג), was aber unrichtig ist, da er in allen Recensionen von Kara's Commentar zu Vers 6 wie bei uns angeführt wird. Buber's Vermutung a. a. O., dass unter dem hier angeführten R. Mosche בר' קוחיאל gemeint sei, ist falsch. Bei Kara wird dieser R. Mosche unter משה מרומא ר' angeführt. Vgl. über ihn Berliner, *Geschichte der Juden in Rom* T. II a p. 28.

124) Nach שהו ist das Wort שוחין zu ergänzen. Vgl. das Citat aus Ms. Jellinek bei Buber, Einleitung p. כ"ג.

125) In Ms. Jellinek ist die Angabe der Bibelstelle nicht richtig, was wahrscheinlich auf Rechnung des Abschreibers zu setzen ist. Die Behauptung Buber's a. a. O. p. י"ח, dass Tobia die Bibelstellen aus dem Gedächtnisse niedergeschrieben hat, dürfte hiermit widerlegt sein.

125 a) Bibelt. hat מקומו u. אים.

126) Vgl. Raschi zu Ketubot 10 b sv. צפר עורס und Dunasch, Kritik gegen Menachem p. 91.

126 a) Dies ס"א findet sich wiederum in Kara's Commentar. In der Ausgabe von Jellinek (*Commentarien u. s. w.*) p. 47 list die Stelle zum Teil corrumptiert; bei Hübsch ist die Stelle ausführlicher und deutlicher; ebenso in Dibre Chachamim p. כ"ב. Unter der Abreviatur ר"ש ר"ח ist also keinesfalls Raschi gemeint, wie Buber a. a. O. p. 60 Anm. נ"ב annimmt.

127) Vgl. Babli Gittin 56 b.

127 a) So am Rande, das Ms. hat לישראל.

128) Tobia liefert hier eine Erklärung zu Jesaja 9, 4 und leitet

qui [a] grande malventure). In der Ausgabe von Jellinek (Kommentarien u. s. w.) pag. 41 lautet die Stelle wie folgt: גרנטמלוי"א ורריר בלע"ז. Jellinek a. a. O. glaubt dieses französische Citat in „je ressemble voir“ aufzulösen. Wir glauben aber richtiger auch hier „grand mal a vu“ zu lesen. Die Worte חוספת ממאר הגדול רש"י zu lesen. Die Worte חוספת ממאר גדול רש"י rühren wahrscheinlich von einem späteren Abschreiber her, der die Quelle dieser Erklärung nicht kannte. Und somit dürfte die Behauptung Buber's (Einleitung, pag. 60 Anm. ג"ב) mit Berufung auf diese Stelle, dass Tobia Raschi benutzt hat, hinfällig sein, zumal sich diese Erklärung bei Raschi nicht findet.

96 a) Echa rabb. z. St.

97) Ibid.

97 a) Der Bibelvers ist nicht genau citirt.

97 b) במצרים ist wahrscheinlich in במחשבים zu emendieren.

98) Vergl. Berachoth 32b.

99) Nach Barth, Etymologische Studien (Leipzig 1893) pag. 9

ist hier an das arab. شَمِتَ „Jeml.'s Bitte verweigern“, zu denken.

100) Vergl. Talmud babil, Megilla 11a und Kiduschin 72a.

101) Vergl. Schebiit 4, 6. arab. فسح.

102) Vergl. Echa rabb. zu 1, 2.

103) Vergl. Jebamoth 167b, arab. كَفَسَ. Die 3 Worte כּוּזַשׁ לְשׁוֹן

אונטס fehlen bei Jellinek.

104) Echa r. z. St.

105; Ibid.

106) Diese Bibelstelle ist zusammengesetzt aus Jesaja 43, 19 und Jer. 31, 21. Der Vers ist nicht genau citiert.

106 a) Ibid. Der von Tobia angeführte Bibelvers wird in Echa rabb. nicht citiert.

107) Vergl. Lekach Tob zu Genes. 49, 5.

108) Echa rabb. z. St.

109) Ibid. z. St.

110) Vgl. Echa rabb.

111) Vgl. Echa rabb. z. St. u. Midr. rabb. z. Deuter., Parscha 2.

112) Vgl. Talmud babil, Nedarim 32b.

112 a) Msc. hat לקבניעי.

113) Ueber die Lesart ערוני vgl. *Variae lectiones* von de Rossi, vol. IV p. 78b.

114) Statt מקום ist במקום zu lesen und vorher der Buchstabe נ zu setzen. מרגינתם ist nach Tobia ähnlich מרגינתם v. רגן nach dem Gesetz des Consonantenwechsels des נ und ר. Unter dem folgenden Beispiele ist נבוכררנצר (Jer. 21, 7) gleich נבוכרנצר (ibid. 29, 1 u. ö.) gemeint. Vgl. auch Lekach Tob zu Gen. 14, 20.

Immanuel ben Salomo in seinem Kommentar zu Threni pag. 21 diese Stelle. Er beruft sich auf Ganach, den Urheber dieser Erklärung (vergl. sein Wörterbuch Rad. חכס, wo Folgendes zu lesen ist: (יחמוס כגן סכו יחמוס כגפן בסרו נחמסו עקביך כלה נתר ועתקי). Vergl. auch David Kimchi in seinem Kommentar zu Jerem. 13, 22 und in s. Wörterbuch Rad. חכס.

80) Vergl. Echa rabb. z. St. Statt ר' חייא hat Echa rabb. ר' חגי.

81) Vergl. Echa rabb. z. St. Statt ונועצין lies ונוצחין (vergl. Talmud Babli, Beza 7 b דקר נעץ b).

81 a) Vergl. Talmud babli, Nidda 70 b.

81 b) Vergl. Echa rabb. z. St., wo es ר' חנינא statt ר' הנא heisst.

82) Diese Erklärung findet sich fast wörtlich in Kara's Kommentar.

83) Dieses ס"א steht in unserem ms. am Rande. Es findet sich in allen Recensionen des Kommentars Kara's und ist zweifellos aus diesem in den unserigen gedrungen.

84) Echa rabb. z. St.

85) Ibid. z. St.

86) Ibid. z. St.

87) Ibid. z. St.

88) Ibid.

88 a) Ibid. z. St.

89) Ibid. z. St. und Pesikta rabbati (ed. Friedmann) pag. קע"ג.

90) Ibid. z. St., vergl. auch Talmud babli, Sanhedrin 104 b.

91) Nach dem Worte אשר sind wahrscheinlich die Worte גזר מימי zu ergänzen. Fast wörtlich findet sich diese Erklärung in Kara's Kommentar bei Jellinek pag. 40. Es heisst daselbst: השלים דברו אשר גזר מימי קדם שהיתה גזרה מימי משה והשיבותי את מקדשכם.

92) Die Erklärung von קומי bis הרונה ist wiederum aus Kara in unsern Kommentar gekommen. Der angeführte Bibelvers ist sowohl bei Kara als auch bei uns falsch citiert, es muss ויעבור statt והעבור heissen.

93) Vergl. Babli, Tamid 32 b.

94) Vergl. Talmud babli, Joma 38 b.

95) Talmud babli, Sanhedrin 96 a.

95 a) Bibelt. hat עם מלא ימים זקן.

95 b) Vergl. Echa z. St., wo dieser Midrasch dem ר' יהושע בן לוי in den Mund gelegt wird, während Jalkut Schimoni z. St. ebenfalls ר' יהושע דסכנין hat.

96) Dieses ס"א ist wiederum von dem Abschreiber dem Kommentar Kara's entnommen. In der Ausgabe von Hübsch lautet die Stelle: יישוי ציל א'ם כי גרנט מאלוינטורא (je suis ce l'homme

22) Vergl. Echa rabb. z. St., wo es נקשרות statt נישרות heisst; letztere Lesart dürfte dem Sinne nach die richtigere sein. Die Emendation Reifmann's (Beth-Talmud, IV, pag. 182) des Wortes נישרות in נשארות ist nicht einleuchtend.

23) Vergl. Echa rabb. z. St.

24) Bei Jellinek pag. 50 b ist die Reihenfolge שאומות העולם אוכלין בגלותן ומשמחין.

25) Die drei Worte אינו יוצא מעוני fehlen bei Jellinek.

26) Ebenso erklärt Tanchum Jeruschalmi in seinem Commentar zu Threni diese Stelle.

27) Bei Jellinek a. a. O. ס"א. Vgl. auch p. 26 Anm. 54.

28) Vergl. Echa rabb. 1, 3, wo es בר' נחמיה ר' יודן בר' נחמיה heisst.

29) Echa rabb. a. a. O. ועין אחת נתונה על לבו.

30) Das Wort הדרכים fehlt bei Jellinek.

31) Dieselbe Erklärung giebt Kara zu dieser Stelle.

32) Echa z. St. hat ר' יצחק.

33) Echa rabb. z. St.

34) Vergl. Echa rabb. z. St. und Gittin 56 a. Statt עשה liesse sich vielleicht besser היה lesen. Vgl. auch Grätz, Geschichte der Juden III (1. Aufl.), p. 423 Anm. 2.

35) Dieselbe Erklärung giebt die Vulgata: locutus est. Vergl. auch Schneedorfer, die Klagelieder des Jerm. zu dieser Stelle.

35 a) Echa rabb. z. St. liesse sich vielleicht in דוגמא emendiren.

35 b) Echa rabb. z. St. hat ר' יהודה.

36) Diese Erklärung findet sich wörtlich im Dibre Chachamim pag. 17 und im ms. Berol. cod. 514 pag. 435, welcher Commentar Kara angehört (Berliner. Pletath Soferim pag. 25). In dem von Hübsch veröffentlichten Commentar Kara's zu den Klageliedern fehlt diese Erklärung. Wir glauben, dass dieselbe auch von den andern Recensionen Kara's zu scheiden ist, denn es ist für jeden, der die Erklärungsweise desselben kennt, ausgemacht, dass diese mehr midraschartige Erklärung unmöglich aus Kara's Feder geflossen ist.

37) Vergl. Echa rabb. z. St.

38) Echa rabb. z. St.

39) Echa rabb. z. St. hat statt יוסף ר' יוסף die Worte יחמה ברא. Die Lesart Tobias scheint richtiger zu sein.

40) Vergl. Echa rabb. zu St. und Talmud babil, Sabbath 32 a.

41) Vergl. Raschi's Commentar z. St.

42) Das scheinbar überflüssige Nomen חמא erklärt Tobia als Verstärkung des Verb. fin., wie sonst der Infinitiv absolutus. Vergl. Ew. § 281.

43) Tobia leitet ab נידה von נד, sich hin und her bewegen, flüchtig sein, ebenso andere jüdische und christliche Exegeten. Die

Anmerkungen.

- 1) Diese Ansicht beruht auf der Talmudstelle Baba batra fol. 15b nach der Job zur Zeit Jakob's lebte.
- 2) Vergl. Talmud babli, Baba batra 15, Moed katon 26 a.
- 2 a) Ungenauer Auszug aus Jer. 36.
- 3) Vergl. Talmud babli, Sabbath 20a.
- 4) Vergl. Echa rabbati (ed. Leipzig, 1864) pag. ט"ט.
- 5) Echa rabb. a. a. O. hat עזאי.
- 6) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104 und Echa rabb. pag. 100.
- 7) Vergl. Jalkut Schimeoni zu Echa rabb. 1, 1.
- 8) Vergl. Midrasch Tadsche in Epstein's Beiträgen (Wien 1887) pag. 37.
- 9) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104 und Echa rabb.
- 10) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104.
- 10 a) Statt שעיבהם ist wahrscheinlich שיש בהם zu lesen.
- 11) Vergl. Echa rabb. pag. ג"א, Talmud babli, Joma 26 und Pesachim 64b.
- 12) Vergl. Echa rabb. 1, 1, wo es אבהו statt אבא heisst, vergl. auch ibid. 2, 4, wo dieser Midrasch dem ר' איבו in den Mund gelegt wird.
- 13) Vergl. Ibn Esra zur Stelle.
- 14) Vergl. Echa rabb. 1, 1.
- 15) Echa rabb. a. a. O. hat הונא ר'.
- 16) Echa rabb. z. St.
- 17) Echa rabb. 1, 1.
- 18) Ibid. z. St.
- 18 a) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104b; Ta'anith 29b; Talmud Jeruschalmi 20b.
- 19) Bibeltext hat הרוח, während Jerusch. a. a. O. ebenfalls הוה hat.
- 20) Ebenso Jerusch. a. a. O. Babli a. a. O. hat fehlerhaft הים statt הלילה.
- 21) Vergl. Babli, Sanhedrin 104b und Echa rabb. a. a. O.

sonstigen Handschriften des Lekach Tob hat Buber in seiner Einleitung zum Pentateuchkommentar des Lekach Tob pag. 5 aufgezählt und näher beschrieben.

Noch wäre hier zu erwähnen, dass der in cod.¹²⁾ Zürich 208, 51 befindliche Kommentar zu Ruth irrtümlich Kara zugeschrieben wird. Er gehört vielmehr unserem Tobia an. Bamberger hat nämlich in seiner Ausgabe des Lekach Tob aus ms. München die abweichenden Stellen des Lekach Tob zu Ruth in ms. Angelica angeführt, und diese Stellen stimmen mit denen in ms. Zürich 208, 51¹³⁾ soweit wir in Erfahrung bringen konnten, wörtlich überein.

Zum Schlusse sei hier noch bemerkt, dass die Angabe der im Kommentar citirten Bibelstellen sowohl, als auch die Einteilung des Kommentars in kleinere Absätze von uns herrühren.

¹²⁾ Der cod. ist klein Oktav, auf Pergament geschrieben. Es befinden sich in demselben ein Commentar des A. ibn Esra auf alle 5 Megilloth, sowie ein Commentar des David Kimchi auf die **מקראות** **מגילת**, ferner einige Stellen aus dem Buch Sohar und ein Commentar zum Tractat Aboth von Samuel ben Nobou. Das Titelblatt zum Commentar zu Ruth zeigt schöne, zum Teil schon verblasste Verzierungen, wie überhaupt die Schrift selbst an vielen Stellen verblasst und schwer lesbar ist. Der Commentar zu Ruth erstreckt sich von pag. 462—469. Viele Stellen besonders die Anfangsstellen der Verse sind mit farbiger Tinte geschrieben.

¹³⁾ Epstein in Hachöker I pag. 31 Anm. 2 hat eine Stelle aus ms. Zürich angeführt, hierbei die Abbreviatur **ש**, die nach cod. München **שנאמר** bedeutet, in **ש** aufgelöst und das Wort **אמת** ergänzt. Epstein wurde zu diesem Irrthume veranlasst, weil er die folgenden Worte **והיה** u. s. w. als eigene Worte des Verfassers ansah; in Wahrheit aber sind sie eine Bibelstelle Prov. 31, 26.

sammenwirkens beider Männer nicht zu. Wenn sich Kara⁸⁾ in seiner Textdeutung von Agada und Midrasch gänzlich fernhält und sich vollständig für die einfache Worterklärung entscheidet, räumt Tobia beiden Auslegungsarten gleiche Rechte ein. Auch äusserlich lassen sich die Zusätze und Glossen Kara's zu Raschi's Kommentar von den Kara angehörenden Bestandteilen in unserm Kommentar dadurch unterscheiden, dass sich in ersterem⁹⁾ Kara stets als Autor der betreffenden Erklärungen nennt, während dies in unserem Kommentar nicht der Fall ist. Aus all diesen Gründen glauben wir zur Annahme berechtigt zu sein, dass die Kara angehörenden Stellen des Kommentars Tobia's einem mit ersterem Exegeten vertrauten Abschreiber zuzuschreiben sind. Zusätzen von seiten der Abschreiber begeben wir an vielen Stellen seines Pentateuchkommentars,¹⁰⁾ und es dürfte daher auch in unserm Kommentar dies der Fall sein.

Die Handschrift, nach welcher wir den Kommentar zu Threni herausgeben, befindet sich (cod. hebr. Nr. 77) in der Münchener Hof- und Staatsbibliothek. Ueber die Beschreibung dieser Handschrift siehe Steinschneider's Catalog der hebr. Handschriften der Münchener Hof- und Staatsbibliothek; Buber, Sammlung agadischer Commentare (Wilna 1886) pag. 8 Anm. 2 und Bamberger, pag. 45.¹¹⁾ Die

⁸⁾ Vgl. Einstein a. a. O. pag. 37 ff.

⁹⁾ Vgl. Einstein a. a. O. pag. 24 Anm. 2 und Zunz, zur Geschichte und Literatur pag. 196 Note e.

¹⁰⁾ Vgl. Buber, Einleitung pag. 16. Ueber die in unserem Commentar erwähnten Zusätze von Raschi wird an den betreffenden Stellen die Rede sein.

¹¹⁾ Die Uebersetzung Bamberger's a. a. O. für die auf dem ersten Blatt der Handschrift befindliche Notiz über den Besitzer der Handschrift: קטן הרופאים „der kleine unter den Aerzten“, ist unrichtig, es ist: קנין הרופאים „das Erworbene der Aerzte“ zu lesen, wie auch Buber a. a. O. liest, da auf die „Besitzergreifung“ קנין im Folgenden Bezug genommen wird, was bei der Lesart קטן הרופאים nicht zu verstehen ist.

von seiten der Abschreiber, wie wir dies an den betreffenden Stellen nachweisen.

Mit Hilfe dieser äussern Merkmale lässt es sich im grossen Ganzen nachweisen, dass der Kommentar geistiges Eigentum Tobia's ist, aber es lassen sich andererseits wieder Stellen ausscheiden, die sich teils wörtlich, teils dem Sinne nach in Kara's Kommentar⁵⁾ zu Threni wiederfinden. Auf welche Weise diese fremden Zusätze und Erklärungen in unsern Kommentar gekommen sind, ist nicht leicht zu erklären. Als Glossen Kara's können sie, wie weiter ausgeführt werden soll, nicht aufgefasst werden. Wenn auch Kara die Commentarien Raschi's mit zahlreichen Glossen und Zusätzen versehen hat, so ist dieser Umstand durch das innige Verhältnis zu erklären, in welchem Kara zu Raschi stand. Kara war nämlich, wenn auch kein Schüler Raschi's,⁶⁾ so doch ein eifriger Verehrer desselben und hat jedenfalls durch den regen Verkehr im Hause Raschi's reiche Belehrung und Förderung in seinen exegetischen Studien von demselben erhalten. Dies geht aus den Stellen hervor, in denen Raschi von Kara mit grosser Ehrerbietung erwähnt wird.⁷⁾ Diese Umstände mögen wohl Kara zu einem näheren Eingehen auf die Commentarien Raschi's veranlasst haben, welche Gründe aber in bezug auf den Kommentar Tobia's nicht in Betracht kommen können. Denn die Verschiedenheit der Auffassung Kara's und Tobia's von den Zwecken und der Art und Weise der Bibalexegese lässt die Annahme eines literarischen Zu-

⁵⁾ Der Commentar Karas zu Threni liegt in vier Recensionen vor: 1) Ms. Breslau 104. 2) im Dibre chachamim (ed. Aschkenasi, Metz 1849) p. 17—23. 3) bei Jellinek a. a. O. 4) bei Hübsch (die 5. Megilloth, Prag 1866). Auch cod. Berol. 514 enthält einen handschr. Commentar Kara's zu den Klageliedern, der völlige Uebereinstimmung zeigt mit dem gedruckten Commentar im Dibre chachamim. Vgl. Berliner, Pletath Soferim p. 21 und Einstein, R. Josef Kara und sein Commentar zu Kohelet p. 31.

⁶⁾ Vgl. Einstein a. a. O. p. 18 ff. und Anm. 1.

⁷⁾ Vgl. die hierfür angeführten Beispiele bei Einstein a. a. O.

e) Tobia's Commentar zu Threni.¹⁾

Die Charakteristik der Erklärungsweise Tobia's zum Pentateuch gilt auch von der zu den 5 Megilloth. Agadische und einfache Schriftauslegung gehen auch hier Hand in Hand, indem bald ersterer bald letzterer grösseres Gewicht eingeräumt wird. Wie in seinem Commentar zum Pentateuch²⁾ begegnen wir auch hier³⁾ Anspielungen auf Zeitverhältnisse. Die Schicksalsschläge, von denen die damaligen Juden betroffen wurden, entlocken ihm bittere Klagetöne. Aber er thut dies „nicht Hass um Hass lehrend, sondern — hoch über dem Gemeinen — die Gebete um Segen und Gedeihen für die christlichen Regierungen und Länder empfehlend“. (Salfeld a. a. O.)

Was das Aeussere seines Commentars zu Threni anlangt, so begegnen wir auch hier der schon oben als typisch bezeichneten Citationsformel כענין שנאמר fast in jedem Verse. Ein einzig dastehender Ausdruck im Sprachgebrauch Tobia's ist der zu 3, 15 אין לו דמיון במקרא⁴⁾ womit er das ἀπαξ λεγόμενον הכפשוני bezeichnet. Häufig kommen in unserem Commentar, wie auch sonst, die Ausdrücke ד"א und ס"א vor. Während immer die mit ד"א eingeleitete Erklärung von Tobia selbst herrührt, sind die mit ס"א beginnenden Erklärungen Zusätze

¹⁾ Jellinek hat aus seinem Ms. des Lekach Tob zu den 5. Megilloth Specimina zu Threni in den von ihm edierten Commentarien zu Esther, Ruth und den Klageliedern von R. Menachem b. Chelbo, R. Tobia b. Elieser und R. Josef Kara u. s. w. (Leipzig 1855) mitgeteilt.

²⁾ Zu Lev. 22, 23.

³⁾ Zu Threni 5, 9; H. L. 5, 8, vgl. auch Salfeld im Magazin für die Wissenschaft des Judentums, 5. Jahrg. (1878) p. 114, Anm. 13.

⁴⁾ Ueber die verschiedenen Bezeichnungen der ἀπαξ λεγόμενα bei Raschi, siehe Zunz zur Geschichte und Literatur p. 67. Unter denselben findet sich auch das אין לו דמיון unseres Tobia.

scheidet er in folgender Weise: Ersteres bedeute das Aussehen eines Dinges, letzteres die Form, Bildung desselben⁵¹⁾

Wir wollen auch auf einige äussere Merkmale Tobia's in seiner Exegese aufmerksam machen, die unseres Erachtens als Anhaltspunkte dienen können, die Echtheit mancher Stellen in seinen Kommentaren zu prüfen. Seine Berufung auf Bibelstellen leitet er sehr oft mit der Citationsformel: **כענין שנאמר**⁵²⁾ ein. Gelegentlich erklärt Tobia auch anderwärts vorkommende Bibelstellen,⁵³⁾ und er giebt somit Beispiele seiner exegetischen Richtung über den Pentateuch und die 5. Megilloth hinaus. Zuweilen macht Tobia in seinen Erklärungen sich selbst Einwände und weist sie wieder zurück.⁵⁴⁾ Seinen Leser redet Tobia gewöhnlich in der 2. P. sing. an.⁵⁵⁾ Er wendet sich oft an ihn mit den Worten **רע והבן**, **רע ולמדך**.

Eigentümlich im Sprachgebrauch Tobia's ist der bei ihm häufig vorkommende Ausdruck: **עונה** im Sinne von Bezug haben, sich beziehen auf etwas.⁵⁶⁾

⁵¹⁾ Zu I. Mos. 1, 26: **מה בין צלם לדמות אלא שהצלם הוא על תואר**. מראית הדבר והדמות הוא תיקון הפנים.

⁵²⁾ Vgl. die angeführten Beispiele bei Buber, Einleitung p. vi. Sehr oft bedient sich Tobia dieser Worte in seinem Kommentar zu Echa.

⁵³⁾ Zu V. Mos. 30, 11 wird zugleich eine ausführliche Erklärung für Jesaja 28, 24 gegeben, zu I. Mos. 6, 11 erklärt er gelegentlich das Wort **נה** Ezech. 7, 11. Vgl. auch zu Echa 4, 18 und unsere Anm. daselbst.

⁵⁴⁾ Diese Einwürfe werden eingeleitet mit **ואם שמא האמר** oder **ואם תאמר** und abgewiesen durch **לכך נאמר** oder **תשובתך בצורך**, vgl. II. Mos. 16, 35, wo er sich dieser Worte vielfach bedient.

⁵⁵⁾ *Ibd.* Anders Raschbam. Vgl. Rosin, Samuel ben Meir als Schrifterklärer, p. 66, Anm. 1.

⁵⁶⁾ Vgl. I. Mos. 1, 14 **להבדיל עונה על האור**, II. Mos. 30, 35 **עונה על מעשה**, *ibid.* 27, 19 **עונה הוא השם** וואם **על השם** הוא **עונה**. Rosin a. a. O. p. 157 hat auf diesen Ausdruck bei Raschbam und Menachem b. Salomo aufmerksam gemacht. Vergl. das arab. **يعنى**.

Die Namen der Buchstaben werden bei ihm fast immer als Masculina construiert.⁴⁴⁾ Er beachtet auch das ה des Artikels.⁴⁵⁾ Das Dagesch und Raphe ist ihm nicht fremd.⁴⁶⁾

Diese Beispiele dürften genügen, uns ein Urteil zu bilden über die grammatikalischen Kenntnisse Tobia's. Es ist daher auch begreiflich, dass er an mehreren Stellen seines Kommentars auf den Unterschied zwischen Synonyma eingeht. So erklärt er zum Beispiel den Unterschied zwischen den Verben אמר und דבר in folgender Weise: Ersteres findet sich im Verlaufe einer Mitteilung oder eines Gesprächs, letzteres bei Beginn eines solchen.⁴⁷⁾ Den Unterschied zwischen דבק und נשג erklärt er dahin, dass ersteres dem Ziele nahe sein, letzteres dagegen ans Ziel gelangen, ausdrücke.⁴⁸⁾ Ferner findet Tobia einen Unterschied in der Bedeutung der Synonyma ראה, נכט und שקף. (ראה⁴⁹⁾ bedeute das Sehen in die Ferne, נכט das Sehen in die Nähe (vor Augen haben),⁵⁰⁾ שקף dagegen von einer Höhe herniedersehen. Die synonymen Nomina צלם und דמות unter-

⁴⁴⁾ Zu I. Mos. 44, 16: ט טפל; ibd. 49, 4: מ"ם מתחלה כבי; ibd. 37, 7: עיץ מתחלה בא; ibd. 14, 20: נון מתחלה ברו"ש; II. Mos. 2, 9: יו"ד וי"ם משמש תחת וי"ו u. ö.

⁴⁵⁾ Zu I. Mos. 32, 23: ויקם בלילה הוא היה לו לומר בלילה ההוא.

⁴⁶⁾ Zu II. Mos. 1, 9: ממנו דגש und ebenso zu IV. Mos. 13, 31. Vgl. hierüber Geiger a. a. O. p. 93 ff. und wissenschaftliche Zeitschrift V, p. 416, Anm. 2, Bacher a. a. O. p. 38, Anm. 10 und König, Lehrgebäude II p. 290.

⁴⁷⁾ Zu I. Mos. 9, 8: למעלה כתיב וידבר וכאן ויאמר לפי שהיה אז תחלת המעשה אמר וידבר, וכאן סמוך על ענין ראשון אמר ויאמר ויאמר משה אל העם זו אמירה לפי ששב על ענין ראשון נאמר בו אמירה.

⁴⁸⁾ Zu I. Mos. 31, 25: למעלה אמר וידבק, לפי שנקרב לו אמר וידבק, אבל לא השיגו עריון עד אור הבקר דכתיב וישג לבן את יעקב.

⁴⁹⁾ Zu Threni 5, 1: הביטה מקרוב כענין שני יובט והנה מראשותיו עונת רצפים, וראיה מרחוק כענין שנא' וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק.

⁵⁰⁾ Zu I. Mos. 19, 28. In der Florentiner Handschrift; s. Buber z. St., Anm. 56: השקיפה ממקום גבוה וכן הוא אומר השקיפה ממעון קדשך מן השמים.

Rolle, und er gründet auf die Verwechslung homogener Konsonanten manche Worterklärungen.³⁷⁾

Unter sich vertauscht werden ה und γ von den Kehllauten, die Gaumenlaute, die Zischlaute, die Liquidae und die Lippenlaute.³⁸⁾ Auch bemerkt Tobia, dass ein Konsonantenwechsel zwischen ד und ר, ק und ר, ז und ו stattfindet.³⁹⁾

Die Termini der Vocale, soweit diese bei ihm vorkommen, sind folgende: Das Segöl nennt er שלש נקודות⁴⁰⁾ das Zere: שתי נקודות⁴¹⁾, das Kamez: בטה.⁴²⁾ Das Swa schreibt Tobia mit כ nach dem ש.⁴³⁾

³⁷⁾ Zum Beispiel zu Echa 3, 33, II. Mos. 34, 20 u. a. m. Vgl. auch Buber, Einleitung p. 30.

³⁸⁾ Zu Echa 1, 3 u. 15, Andere Beispiele giebt Buber a. a. O.

³⁹⁾ Zu Echa 1, 14. Diesen Konsonantenwechsel erwähnt auch Ibn Esra und verweist auf dieselbe Belegstelle, die Tobia anführt. Die Stelle findet sich in seinem Werke Zachôth p. 31 und lautet: וי"א כי בעבור היות הרי"ש והדל"ת דומים במכתב ע"כ נתחלפו ובה זה במקום זה כמו דודנים ורודנים. Wie aus den Worten Ibn Esras hervorgeht, findet der Konsonantenwechsel des ר und ד wegen Aehnlichkeit der beiden Schriftzeichen statt. Wir glauben daher auch den von Tobia erwähnten Konsonantenwechsel des ר und ק, ו und ז auf die Aehnlichkeit dieser Buchstaben zurückzuführen. Buber, Einleitung p. 30 glaubt, dass der Wechsel des ר und ק, ו und ז auf der unmittelbaren Folge dieser Konsonanten in der alphabetischen Ordnung beruhe, was aber weniger gut ist, da wir einer solchen Regel nirgends begegnen. Dagegen führt schon Ibn Esra selbständig den Konsonantenwechsel des ה und ת auf die Aehnlichkeit der Schriftzeichen zurück. Vgl. seinen Jesôd p. 10 und Bacher, Ibn Esra als Grammatiker p. 48, Anm. 15 und 69, Anm. 4 Vgl. auch A. Geiger's nachgelassene Schriften, V (Berlin 1877) p. 51 ff und 58 ff.

⁴⁰⁾ Zu I. Mos. 6, 9: התהלך בשלש נקודות תחת הלמך הוא לשון עבר.

⁴¹⁾ Ibid. התהלך (שני) [שתי] נקודות תחת הלמך.

⁴²⁾ Vgl. die Stelle oben Anm. 37, wo Tobia den Terminus בטה auf den Laut des Kamez anwendet. Auch Ibn Esra hat diesen Terminus für Kamez, vgl. Bacher a. a. O. p. 109, Anm. 11.

⁴³⁾ Vgl. die Stelle oben Anm. 37. Ebenso schreiben die Spanier Menachem b. Sarfuk und Abulwalid. Vgl. übrigens über die verschiedene Schreibart dieses Wortes, Bacher a. a. O. p. 64, Anm. 4 und Gesenius, hebr. Grammatik, § 10, Note 1.

kann das Perfectum mit Waw consecutivum präsentische Bedeutung haben.³⁰⁾

Nach der Partikel ׀ kann das Imperfectum perfectische Bedeutung haben.³¹⁾ Das Participium drückt eine dauernde und intensive Handlung aus.³²⁾ Der Imperativ kann auch eine ironische und spottende Aufforderung ausdrücken.³³⁾ Den Infinitiv vor dem Verbum finitum erklärt er als Verstärkung des Verbalbegriffs.³⁴⁾

Er kennt den Einfluss der Pausa auf die Vocalveränderung.³⁵⁾

Das Suffix ך mit der Partikel ל und vorhergehendem Schwa dient für das Masculinum, ך mit vorhergehendem Kamez dient sowohl für das Femininum, als für das Masculinum, für letzteres jedoch nur in der Pausa.³⁶⁾

Die Buchstabenverwechslung spielt bei ihm eine grosse

³⁰⁾ Ibd. ואיבתי עתה.

³¹⁾ Zu Exod. 51, 1. Vgl. auch Gesenius-Kautzsch, hebr. Grammatik 25. Aufl., p. 297, Anm. 1.

³²⁾ Zu I. Mos. 25, 28: לא אמר אהבה את יעקב אלא אהבתו. בכל יום ויום מתוספת לו אהבה על אהבתו.

³³⁾ Zu Echa 4, 21. Auch Ibn Esra erwähnt an mehreren Stellen seines Kommentars diese Regel. In seinem Kommentar zu Ps. 60, 10 führt er die Stelle Echa 4, 21 an und nennt Moses Ibn Gikatilla als Urheber dieser Auffassung. Vgl. auch Bacher, Ibn Esra als Grammatiker p. 130, Anm. 24, s. auch Poznanski, Mose B. Samuel hakkohen Ibn Chiquitilla, Leipzig, 1895, S. 57, Anm. 2.

³⁴⁾ Zu V. Mos. 31, 2: כי השחת תשחתו עד לאין די.

³⁵⁾ S. folgende Anmerkung.

³⁶⁾ Zu II. Mos. 13, 11 und zum Hohen Lied 1, 11. Es heisst daselbst: כל מקום שאתה מוצא לך בשבא הוא לשון זכר לך בפתח הוא לשון

נקבה. Diese Regel giebt auch Ibn Esra in seinem Werke Zachôth p. 60a. Wenn daher Salfeld, Magazin für die Wissenschaft des Judentums V, p. 144, Anm. 2, mit Bezug auf obige Regel von Tobia sagt: „Beurteilt man das philologische Wissen Tobias nach einer Behauptung desselben zu H. L. 1, 11, so hält man ihn für eine grammatikalische Schrifterklärung gewiss nicht geeignet“, so können wir dieses Urteil nur auf ein Missverständnis der Worte Tobias zurückführen. Vgl. auch Bacher a. a. O. p. 109.

Von der talmudisch-exegetischen Regel: (מוקדם שהוא מאוחר²¹)
מקדם במשניות macht Tobia Gebrauch. Er wendet dieselbe an,
wo er eine unchronologische Aufeinanderfolge der biblischen
Berichte annimmt.²²)

Spätere Stellen in der heiligen Schrift können zu-
weilen mit Bezug auf das Vorgehende erklärt werden.²³)
Einen in der Schrift vorkommenden Pleonasmus, weiss er
damit zu erklären, dass hierdurch einem Missverständnis
des Sinnes vorgebeugt werden solle.²⁴)

Manchmal liefert er eine Erklärung durch blosse Ein-
schaltung eines Wortes in den angeführten Bibeltext.²⁵)

Bei seinen Erklärungen beruft sich Tobia neben dem
Sprachgebrauch der Bibel und des Talmud auch auf die
herrschende Sitte und Gewohnheit.²⁶)

Bezüglich seiner grammatischen Kenntnisse wollen wir
auf folgende ihm bekannte Erscheinungen eingehen. Tobia
ist so ziemlich unterrichtet in der Formenlehre. Er weiss,
dass das Imperfectum für das Perfectum stehen kann.²⁷)
Auch sei es die Art der prophetischen Rede, statt des
Imperfectum das Perfectum zu gebrauchen.²⁸) Das Perfectum
mit Waw consecutivum hat futurische Bedeutung.²⁹) Ebenso

²¹) Unter den Normen des Elieser ben Jôsê Haggelili die 32.

²²) Zu I. Mos. 1, 27: מוקדם ומאוחר . . . מוקדם ומואוחר V. Mos.
31, 1 ענין זה מוקדם ומאוחר. Ueber die verschiedene Anwendung der
Regel מוקדם ומאוחר bei Abulwalid und Ibn Esra, vgl. Bacher a. a. O.
p. 141, Anm. 24.

²³) Zu I. Mos. 37, 3 אמר וישראל . . . על כי הזכיר למעלה.

²⁴) Zu II. Mos. 25, 21: לפי שיש על בסמוך ויש על לפני לפיכך הוצרך
לומר מלמעלה.

²⁵) Zu Echa 1, 17 giebt er die Textworte מריתי פיהו mit מריתי
מיהו תורת מיהו wieder.

²⁶) Ibid. 1, 12 und 2, 20.

²⁷) Zu II. Mos. 15, 1: ירד במקום עבר.

²⁸) Zu Echa 3, 56 begründet er diese Regel durch mehrere Beleg-
stellen. Vgl. über diese Regel bei Ibn Esra Bacher, Ibn Esra als
Grammatiker (Budapest 1881) p. 127, Anm. 6.

²⁹) Zu II. Mos. 23, 22: אינני שמשמעות: את צורריך. הכתוב עבר הוא עתיד

Auf Grund¹⁶⁾ dieser Regel sucht Tobia an mehreren Stellen¹⁷⁾ seines Kommentars jede körperliche Eigenschaft Gott abzusprechen, vielmehr wird von ihm die Geistigkeit desselben gelehrt und aufs schärfste gewahrt. Die Stelle in der heiligen Schrift: „Wir wollen¹⁸⁾ einen Menschen machen in unserem Bilde, in Aehnlichkeit mit uns“, erklärt Tobia im Bilde der Engel. Wenn die Schrift weiter sagt: „Und¹⁹⁾ Gott schuf den Menschen in seinem Bilde, im Bilde Gottes schuf er ihn“, so erklärt Tobia, Gott habe den Menschen in dem für den Menschen entworfenen Bilde geschaffen.

In der zweiten Hälfte dieses Verses²⁰⁾ sieht Tobia nur eine Wiederholung des in der ersten Hälfte gesagten.

widerlegt sein. Ueber die Anwendung dieses exegetischen Grundsatzes handelt ausführlich Petuchowski, der Tanna Rabbi Ismael, S. 72, Anm. 234. Hierzu ist noch nachzutragen: Salfeld im Magazin für die Wissenschaft d. Judentums (Berlin 1879) p. 22, Cohn ibd. (1881) p. 12, Anm. 2, Buber, Einleitung p. vi, Rosin a. a. O. p. 78, Anm. 2 und Bacher: Die Bibalexegese der jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters (1892) S. 72, Anm. 1.

¹⁶⁾ S. Lekach Tob zu 5. Mos. 67, 72.

¹⁷⁾ Zu 1. Mos. 3, 5 erklärt Tobia כמלאכי השרת mit והייתם כאלהים zu II. Mose 24, 11 übersetzt Tobia die Worte וחזו את האלהים mit חזו מלאכי השרת.

¹⁸⁾ Zu I. Mos. 1, 26 בני ברא הקב"ה את האדם כדמות המלאכים.

¹⁹⁾ I. Mos. 1, 27. Das Suffix in בצלמו scheint Tobia auf den Menschen zu beziehen, ebenso Raschi, Raschbam und ungenannte Erklärer bei Ibn Esra. Rosin, Raschbam als Schrifterklärer p. 114, Anm. 2 giebt über diesen ungenannten Erklärer bei Ibn Esra keine Auskunft, doch siehe über denselben Buber in Lekach Tob z. St. Anm. 153.

²⁰⁾ Ibd. בצלם אלהים ברא אותו שנה הכתוב עליו על חיבת הצלם הזה שהוא. חשוב ונאה לפניו. Demnach wären die Worte: בצלם אלהים ברא אותו so zu übersetzen: In einem Bilde (d. h. in dem für den Menschen bestimmten) schuf ihn Gott. Das Wort בצלם darf also nicht als constr. zu אלהים aufgefasst werden. Auf diese Erklärung deutet auch Pseudojonathan in seinem Targum hin, indem er sagt בצלמא ה' ברא ויתיה, nicht בצלמא דה'. Ebenso fasst auch Akiba in Aboth III, 18 diesen Vers auf, siehe Geiger's nachgelassene Schriften V, p. 103.

Stelle hin. Ferner zu 2. M. 24, 7 erklärt Tobia die scheinbar verkehrte Stellung der Worte **נעשה ונשמע** mit den Worten **נעשה את כל אלה ונשמע העתידות להאמר** „Wir wollen die bereits erhaltenen Weisungen befolgen und die noch zu erwartenden Gebote hören.“⁴ Dieselbe Erklärung gibt auch Raschbam zur Stelle und wahrscheinlich hat er sie, da er¹⁰) den Lekach Tob kannte, demselben¹¹) entnommen. Ebenso stimmt der Grund, den Samuel b. Meir¹²) für die Auswanderung Esaus nach einem andern Lande giebt, mit dem des Lekach Tob¹³) überein. Tobia legt, wie es seine Worte¹⁴) selbst beweisen, auch auf die einfache Schriftauslegung grossen Wert. Ja oft hält er den **בשוטו של מקרא** andern Auffassungen gegenüber aufrecht. So bemerkt er z. B. zu Echa 2, 13: „Obschon der Midrasch den Vers so deutet, können wir doch nicht über den einfachen Sinn des Verses hinausgehen.“

Wir wollen nun versuchen, die Gesichtspunkte zu zeigen, von denen Tobia bei Aufstellung seiner exegetischen Regeln geleitet wird und dies mit Beispielen belegen. Exegetischer Natur ist die Regel: **דברה תורה כלשון בני אדם**, die Thora redet wie die Sprache der Menschen.¹⁵)

¹⁰) Vgl. Buber, Einleitung p. 46 und Rosin, R. Samuel ben Meir als Schriffterklärer (Breslau 1880) p. 71 Anm. 4 und 5.

¹¹) Rosin a. a. O. p. 102 scheint diese Erklärung Tobias nicht gekannt zu haben und hält Raschbam für den Urheber derselben.

¹²) Zu I. Mos. 36, 6.

¹³) Vgl. Lekach Tob zu I. Mos. 36, 19.

¹⁴) Vgl. Buber, Einleitung p. 26.

¹⁵) Dieser Grundsatz wurde von R. Ismael (Sifre zu Num. 15, 31) aufgestellt. Spätere Gelehrte suchten mit Hilfe dieses Grundsatzes die in der Schrift vorkommenden Anthropomorphismen zu erklären. Dass aber Maimonides, More I, 26: **והו קוליה דברה תורה כלשון בני אדם** מעני דלך או כל מה ימכן אלנאם אנמע פהמה ותצורה באלפכרה הו אלדי אנב ללה תעאלי פלדך וצף באוצאף תדל עלי אלגסמאנה לידל עליה אנה תעאלי אנב ללה מוגור אד לא ידרך אלגמהור באול והלה וגורא אלא ללגסם כאצה der erste sei, der diesen Satz in übertragenem Sinn genommen hat, wie Reggio, Ozar nechmad I, 125 und Bernstein, die Schriffterklärung des Bachia ben Ascher (Berlin 1891) p. 42 Anm. 13 annehmen, dürfte hiermit

Midrasch-Worte נשום דעתנו אל mit נשווי לכינן לכני ידינן מעשי ידי כפינו. Griechische, lateinische und andere Fremdwörter, deren sich der Midrasch oft bedient, gibt Tobia mit einem dem Sinn entsprechenden hebräischen Ausdruck wieder oder umschreibt die betreffende Stelle. Z. B. zu Echa 2, 11 hat der Midrasch zur Stelle: סיקוסים נתן לעין, Tobia dagegen שעור נתן לעין; Genes. 27, 9 hat der Midrasch הביא משלי מכתבתי, Tobia setzt dafür מפרפונין של. Diese einzelnen Beispiele genügen schon, die Ansicht Tamars zurückzuweisen, dass Tobia nur ein Compiler gewesen sei.

Wie hoch seine Leistungen auf dem Gebiete der einfachen Schriftauslegung anzuschlagen sind, sollen unsere Ausführungen im folgenden Abschnitte darthun.

b) Einfache Schriftauslegung (Peschat).

Dieser gerade für uns wichtigere Teil ist noch nicht genügend erörtert worden. Im לקה טוב zum Pentateuch und den 5 Megilloth finden sich zahlreiche vortreffliche Erklärungen, die dem einfachen Wortsinne entsprechen und in welchen uns Tobia als ein Paschan entgegentritt. Daher sind manche seiner Erklärungen auch von denjenigen Bibelerklärern angenommen worden, die sich von agadischen Auslegungen fernhalten. So zum Beispiel zu 2 M. 15, 21 sagt Tobia⁹⁾: Der Ausdruck ענייה kommt beim Anfang eines Gespräches vor, wie 1. Sam. 18, 7, Hiob 3, 2. Denn der Beginn eines Zwiesgesprächs wird mit ענה eingeleitet, und hier kann es nicht die gewöhnliche Bedeutung „antworten“ haben, sondern muss mit dem Worte „anheben“ wiedergegeben werden. Auf diese Erklärung deutet auch ibn Esra in seinem Kommentar zur

⁹⁾ ותען להם מרים יש ענייה שהוא ראש הדבור כמו ותענינה הנשים המשחקות (I. Sam. 18, 7) ויען איוב (Hiob 3, 2) והם מלשון קריאה ולא מלשון עניה שבזמן שאחת מתחלת וכולן עונות הוא ותען.

Seine agadischen Auslegungen schöpfte Tobia hauptsächlich aus Talmud und Midrasch. Mit grossem Fleiss hat er die zerstreuten Stellen in denselben aufgesucht und zusammengestellt. Auch Fragmente aus manchen uns verloren gegangenen Midraschim sind uns in seinem Kommentar aufbewahrt. Schon wegen des letzteren Umstandes hält Jellinek mit Recht die Werke Tobia's für uns „Spätgeborene“⁴⁾ für sehr wertvoll. Jedoch würden wir fehl gehen, wenn wir Tobia, wie es Tamar⁵⁾ in seiner Einleitung gethan, den Charakter eines Compilers beilegen wollten. Denn Tobia hat in seinem Kommentar sowohl zahlreiche selbständige Erklärungen gegeben, als auch die aus dem Midrasch geschöpften erweitert⁶⁾ oder umgeändert⁷⁾ und sie so zu seinen eigenen Erklärungen gemacht. Oft fügt er auch den Midraschstellen erklärende Worte hinzu.⁸⁾ Und ebenso begnügt er sich nicht bei Anführung agadischer Citate, sie in ihrer ursprünglichen Form wiederzugeben, sondern er überträgt sie aus dem Aramäischen ins Hebräische, um sie dem Lernenden leicht verständlich zu machen. In dieser Weise verfährt Tobia sowohl in seinem Kommentar zum Pentateuch, als auch in dem zu den 5 Megilloth. Beispielsweise seien hier einige Citate aus seinem Kommentar angeführt. Zu Genes. 6, 4 gibt er die Worte des Midrasch rabba אהרונים לא ילפן מן קרמאי mit den Worten אהרונים לא ילפן מן הראשונים wieder; zu Echa 3, 41 übersetzt Tobia die

⁴⁾ Jellinek im *בית המדרש* V, p. 43.

⁵⁾ Vgl. die Stelle bei Buber. Einleitung p. 20, Steinschneider, *Catal. Bodl.* p. 2674 und *Magazin für die Wissenschaft des Judentums* III p. 6.

⁶⁾ Vgl. Echa 1, 7, wo er den Midrasch citiert und dem im Midrasch erwähnten Bibelvers noch einen zweiten Vers, mit dem Worte ואומר eingeleitet, hinzufügt.

⁷⁾ Zu 2, 13 führt Tobia die im Midrasch z. St. gegebene Erklärung an, lässt aber die Ableitung des Wortes איערך, die der Midrasch z. St. giebt, weg und führt, mit Berufung auf Gen. 49, 27, das Wort auf ער zurück

⁸⁾ Vgl. zu 2, 1 und 3, 38.

a) Agadische Schriftauslegung.

Fast sämtliche¹⁾ Gelehrte stimmen darin überein, dass bei Tobia, wenn auch seine Erklärungen zum grossen Teil ein agadisches Gepräge tragen, schon ein Bestreben nach dem einfachen Wort- und Sinnverständnis (Peschat) sichtbar ist. So spricht er auch selbst an mehreren Stellen seines Kommentars über den Wert und die Bedeutung der agadischen und einfachen Schriftauslegung. Inbetreff der ersteren sagt er²⁾: „Wisse, obwohl die Verserklärung nicht über den einfachen Wortsinn hinausgehen kann, so ist doch die agadische Auslegung eine schöne Kunst, durch die man einen Gegenstand aus dem andern schliesst und die Erklärung auf den tiefern Inhalt der Worte anwendet.“

Ebenso heisst es an einer anderen Stelle³⁾: „Wir müssen uns mit den agadischen Auffassungsweisen beschäftigen, die unsere Vorfahren begründet haben, weil sie schön sind und zum Herzen des Menschen sprechen, indem sie das Herz des Menschen locken durch Worte, die auch den Geist befriedigen.“

¹⁾ Eine kurze Charakteristik über den Pentateuchkommentar gibt Zunz „zur Geschichte und Literatur“ I p. 61, 195, 108 und 566; Geiger, Beiträge p. 9, Bacher, die jüdische Bibelexegese p. 32—35.

²⁾ Zu Exod. 2, 5 מדרש מרש פשוט יוצא מידי פשוט מדרש בו דבר מתוך דבר לדבר דבר על אופן הענין.
הכמה נאה הוא להשכיל בו דבר מתוך דבר לדבר דבר על אופן הענין.

³⁾ Zu Esther 5, 14 הראשונים שייסרו אגדה שייסרו הראשונים
מפני שהם נאים ומיישבים דעת האדם ומושכין לבו של אדם בדברים שהרעת מקבלן.

Ferner in einem handschriftlich¹⁵⁾ vorhandenen Commentar des A. ibn Esra und Levi ben Gerson (Ralbag) Cod. Halberstamm citiert der Schreiber Daniel יעל [1467] bei der Schriftstelle דרך כוכב eine Stelle aus dem Lekach Tob: כתב הר' טוביה בפירוש חומש שחיבר קראו לקח טוב R. Jakob aus Wien (?) in seinem Pentateuchkommentar Peschatim und Peruschim, Mainz 1888 fol. 72a.

Die Behauptung Padua's, dass eine Stelle in Tobia's Commentar dem Sohar entnommen sei, woraus er den Schluss zieht, dass der Sohar schon im 11. Jahrhundert bekannt war, hat Scherschewski im Hamagid, Jahrgang XXV, pag. 150 widerlegt. Bamberger, pag. 4 Anm. a scheint diese Ausführungen nicht berücksichtigt zu haben.

Eine eingehende Besprechung der exegetischen Weise Tobias hat bereits Buber in seiner Einleitung pag. 25—36 gegeben. Wenn wir daher nochmals diesen Gegenstand behandeln, so beabsichtigen wir zunächst, einige von Buber hervorgehobene charakteristische Züge näher auszuführen, und ferner auf manche exegetische Merkmale Tobias's hinzuweisen, die von Buber nicht berührt wurden.

Unsere Untersuchungen über die Exegese Tobias sollen sich erstrecken: a) auf die agadische, b) auf einfache Schrifterklärung; unter c) soll der Commentar Tobias zu Echa eingehende Besprechung erfahren.

dass es sich findet, woraus sich zweifellos ergibt, dass es in der ihm vorliegenden Handschrift nicht stand.

¹⁵⁾ Vgl. Berliner im Magazin für die Wissenschaft des Judentums (Berlin 1881) VIII, p 113. — Ueber יעל vergl. בית אוצר הספרות I. (1887) S. XVI.

Stadt Mekka pag. 220 hierüber erstatteten Mitteilungen, übereinstimmt, spricht viel eher für die Ansicht, dass Tobia in Palästina gewesen sei. Ferner ist die Behauptung Bubers, dass Tobia in Palästina nicht gelebt haben kann, da er sonst den jerusalemischen Talmud hätte erwähnen müssen, hinfällig. Denn Tobia hat viele Erklärungen, wie Weiss¹¹⁾ und Schorr¹²⁾ nachgewiesen, aus dem jerusalemischen Talmud geschöpft.

Was sonst seine Biographie betrifft, verweisen wir auf Buber, Einleitung pag. 16 ff. und Bamberger pag. 9 ff. Es seien hier nur noch einige berichtigende und erweiternde Beiträge hinzugefügt, die sich uns bei unserer Untersuchung ergeben haben.

Zu den von Buber und Bamberger aufgezählten Werken, in denen Tobia citiert wird, sind noch folgende nachzutragen. Der Kommentar Lekach Tob wird citiert in einem handschriftlich in der königlichen Hof- und Staatsbibliothek zu München Cod. N. 66¹³⁾ vorhandenen anonymen Pentateuchkommentar. Er wird daselbst zweimal citiert. Bl. 271a: **שמעתי כי נמצא בלקח טוב**, 277b: **ומצאתי במדרש לקח טוב**.

¹¹⁾ Beth Talmud I (1881) p. 191 ff.

¹²⁾ Hechaluz, hebr. Zeitschrift für jüdische Wissenschaft XII, pag. 76.

¹³⁾ Vgl. Anm. 1.

¹⁴⁾ Erstere Stelle ist in der Buber'schen Ausgabe des Lekach Tob nicht vorhanden, und wir halten es daher für angebracht, dieses Citat wiederzugeben. Es heisst daselbst: **ומצאתי במדרש לקח טוב אמר לו (להם) ל. יוסף אחיך שאמרתם בודאי מת או מכזבים (אתם) אמר לו בודאי מת אמר להם אנשים כמכם מפני [מה] הם מכזבים והלא אתם מכרתם אותו בעשרים וארבע כסף אקרא אותו ויענני מיד התחיל לקרות יוסף בן יעקב צא ודבר עם אחיך שמכרוך והיה כל אחד ואחד מסתכל בדי שינות הבית אמר להן להיכן אתם מסתכלים הביטו וראו דמותי מיד אמר להם יוסף אני יוסף אחיכם ולא האמינו לו עד שהראה להם חותם בריתו מיד ולא יכלו וגו'. Wahrscheinlich lag dem Verfasser des קצר לקט ein anderes Ms. des Lekach Tob vor; denn das erste Citat, das sich in der uns vorliegenden Ausgabe des Lekach Tob nicht findet, leitet er mit dem Worte **ומצאתי**, ich habe es selbst gefunden, ein, während er von dem zweiten Citat, das sich wohl in unserer Ausgabe findet nur sagt **שמעתי כי נמצא**, ich habe gehört,**

Buber stützt diesen Nachweis auf die Aussagen Mosconis⁶⁾ und Menachem Tamars⁷⁾ in ihren Einleitungen zu ihren Superkommentaren zu ibn Esras Pentateucherklärung.

Allein, wenn wir auch der Aussage Mosconis Glaubwürdigkeit beimessen wollten, woran allerdings Steinschneider⁸⁾ mit Recht zweifelt, so liegt doch kein Grund vor, den Geburtsort Tobias nach Kastoria zu verlegen. Aus der Aussage Mosconis können wir nur entnehmen, dass Tobia in Kastoria gelebt habe, nicht aber, dass er dort geboren sei.

Es kann also, nachdem wir die verschiedenen Ansichten angeführt haben, nicht mit Bestimmtheit behauptet werden, dass Tobia in Mainz oder Kastoria geboren sei.

Inbetreff seiner Uebersiedelung nach Palästina sind die Beweise Bubers⁹⁾ gegen Rapoport nicht stichhaltig. Die genaue¹⁰⁾ Kenntnis Tobias von den Gebräuchen und Sitten der Muhammedaner, die er in seinem Pentateuchkommentar oft erwähnt, und ebonso sein Bericht über den Kaabadienst zu Mekka (Lekach Tob zu Num. 21, 59 pag. 250), der, wie Buber selbst, Einleitung pag. 11 erwähnt, genau mit den von Wüstenfeld in seiner Geschichte der

⁶⁾ Die Citate des Mosconi teilt Buber, Einleitung p. 20 aus einer bei Halberstamm vorhandenen Handschrift mit.

⁷⁾ Vgl. Buber a. a. O. und Steinschneider Catal. Bodl. p. 2674.

⁸⁾ Vgl. hierüber Steinschneiders Ausführungen in seiner hebr. Bibliographie, Band 29. Dass die Berufung Bubers auf Tamar als Zeugen neben Mosconi für die Vaterlandsfrage Tobias's unrichtig ist, hat Steinschneider a. a. O. bereits bewiesen; wir haben nur noch hinzuzufügen, dass Tamar selbst keinen Anspruch auf eine selbstständige Aussage macht, da er seine Worte mit „כתב החכם המשקוני“ einleitet und dieselben mit „ע"כ דברי“ schliesst, welche also blos als Citat aus Mosconi bezeichnet werden können.

⁹⁾ Einleitung p. 18.

¹⁰⁾ Vgl. Bacher, die jüdische Bibelepexese p. 33 und Geiger, Beiträge p. 9.

Die meisten⁴⁾ jüdischen Gelehrten bezeichnen Mainz als den Geburtsort Tobias und stellen zugleich die Behauptung auf, dass er in Palästina⁵⁾ einen Teil seines Lebens zugebracht habe. Erst Buber in seiner Einleitung pag. X ff. hat diese Annahme zu widerlegen unternommen, indem er einerseits bestreitet, dass Tobia in Palästina gewesen und andererseits nachzuweisen sucht, dass er in Kastoria (Bulgarien) geboren sei.

Raschi zu Jesjaa 58, 40 und Amos 6, 3 erwähnt, wie Buber, Einleitung pag. 22 und nach ihm Bamberger pag. 9 Anm. 7 vermuten. Nach einer Handschrift bei Rapoport, Kerem Chmed VII, pag. 9 ist in der betreffenden Stelle zu Jesaja ר' שמעון zu lesen; ebenso zu Amos 6, 3, wie Zunz, G. V. pag. 300 aus einer Handschrift nachweist. Zunz a. a. O. glaubt darunter R. Simon b. Isak zu verstehen (s. über ihn Cassel, Lehrbuch pag. 353); Einstein, R. Joseph Kara und sein Commentar zu Kohelet, (Berlin 1887) pag. 9 verwirft die Annahme Zunz' aus dem Grunde, weil R. Simon ben Isak nur als Piut- und Selichadichter bekannt ist, während das Citat bei Raschi ר' שמעון מוריש של ר' שמעון lautet. Diesem Einwande ist nur geringes Gewicht beizumessen, weil die Bezeichnung מוריש, nicht nur auf Werke haggadischen Charakters angewandt wird, sondern auch auf Kommentare rein exegetischer Natur, s. Epstein in der Zeitschrift Hachoker (von S. Fuchs, Paris 1891, p. 87). Viel weniger ist mit Einstein a. a. O. unter מוריש der Jalkut zu verstehen und an R. Simon Kara, der nach Rapoport, Einstein und Anderen der Verfasser des Jalkut sein soll, zu denken. Diese Ansicht, dass R. Simon, der Vater J. Kara's Verfasser des Jalkut sei, muss nach den scharfsinnigen Ausführungen Epstein's in Hachoker (Paris 1892) p. 331 und nach Bacher, die jüdische Bibelexegese (Trier 1892) p. 34 und 40 als irrtümlich aufgegeben werden. Nach Epstein a. a. O. ist unter dem bei Raschi erwähnten ר' שמעון an einen Onkel Raschi's zu denken.

⁴⁾ Vgl. Buber, Einleitung p. 10 und Bamberger p. 11 ff.

⁵⁾ Fürst, Biblioth. Judaica III, p. 427, Rapoport Toldoth hakalir Anm. 33, Geiger, Beiträge p. 9 u. Zunz, Gottesdienstliche Vorträge p. 293. Buber, Einleitung p. 10 citiert noch Steinschneider Catal. Bodl. p. 1674, allein die Berufung auf denselben ist unrichtig. Steinschneider selbst hat in seiner hebr. Bibliographie Band XXI, p. 29 auf das Missverständnis seiner Worte von seiten Buber's hingewiesen. Bamberger p. 10 Anm. 13 scheint Buber nachgeschrieben und von der Berichtigung Steinschneider's keine Notiz genommen zu haben.

Einleitung.

Tobia ben Elieser ist der Verfasser des Lekach Tob¹⁾ zum Pentateuch und den 5 Megilloth.²⁾ Als solcher nennt er an mehreren Stellen seinen Namen. So z. B. in seiner Einleitung zu Echa: אליעזר בר' אמר טוביהו בר', ebenso in seiner Einleitung zu Koheleth und ebendasselbst 12, 11: טוביהו בר' ז"ל אליעזר אמר משום רבו רבי שמשון³⁾.

Das Vaterland Tobias' ist bis jetzt noch nicht mit Sicherheit festgestellt.

¹⁾ Der Name unseres Werkes ist פרוש לקח טוב, nicht מדרש לקח טוב, vgl. Zeitschrift Haschachar X p. 385 ff. und 495 ff. Buber, Einleitung, pag. 12 und Bamberger pag. 9 Anm. 1 konnten die Bezeichnung לקח טוב erst bei Salomo Alkabiz (lebte im 16. Jahrhundert) und Asulai (lebte im 18. Jahrh.) nachweisen. Doch finden wir diese Bezeichnung schon in einem handschriftlich in der königlichen Hof- und Staatsbibliothek zu München Cod. N. 66 vorhandenen anonymen Pentateuchkommentar (betitelt לקט קצר fol. 271 a: ומצאתי טוב במדרש לקח טוב, und der Verfasser dieses Kommentars lebte nach Steinschneider Catal. München pag. 45 im 13. Jahrhundert.

²⁾ Der Lekach Tob zu Lev., Num. und Deut. ist 1546 zu Venedig erschienen. Padua hat diese 3 Bücher neu ediert (Wilna 1880). In demselben Jahre hat Buber den Lekach Tob zu Genes. und Exod. zum ersten Male herausgegeben. Bamberger edierte den Lekach Tob zu Megillath Ruth nebst einer deutschen Einleitung als Dissertationsschrift (Mainz 1887). Ueber die weitere Literatur vgl. Bamberger in seiner Vorrede p. 1 Anm. 1. Vgl. auch Bacher, Die jüdische Bibelexegese (Trier 1892) p. 97 Note III, Geiger, wissenschaftliche Zeitschrift, V pag. 416 und Neubauer in der Zeitschrift Hamagid (1871) pag. 206.

³⁾ Dieser R. Simson, der Lehrer Tobias, ist nicht derselbe, den

Meinen teuern Eltern

in kindlicher Liebe und Dankbarkeit

gewidmet.

III 1941: 13023

Tobia ben Elieser's
Commentar zu Threni
(Lekach Tob).

Zum ersten Male nach Ms. München

herausgegeben

mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen

von

Dr. Jakob Nacht.

25988.

BERLIN, 1895.

Druck von H. Itzkowski, Gr. Hamburger-Str. 2.

Tobia ben Elieser's
Commentar zu Threni
(Lekach Tob).

Zum ersten Male nach Ms. München

herausgegeben

mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen

von

Dr. Jakob Nacht.

Frankfurt a. M.

Verlag von J. Kauffmann.

1895.